

יזמות יהודית בין המנדט הבריטי למנדט הצרפתי: חיפה ובירות במבט משווה

אורלי ק' מירון

תקציר

המאמר מציג מחקר השוואתי בין יזמים יהודים אשר פעלו בבירות ובחיפה בשלהי העשור הראשון לקיומם של המנדט הצרפתי ושל המנדט הבריטי, בהתאמה. דפוסי פעילותם היזמית של המהגרים היהודים נבעו מהקשרים שונים של המערכת העולמית המודרנית. הם הושפעו מהמדיניות הכלכלית המנדטורית אשר יצרה הזדמנויות שונות ליזמים (הצרפתית הציעה הזדמנויות בסחר האזורי ושירותי; הבריטית תמכה ביצירת מרכז תעשייתי וצבאי), מהרכב האתני של האוכלוסייה המקומית ומהמיומנויות היזמיות השונות, המסחריות או התעשייתיות, שהביאו עמם המהגרים היהודים מארצות מוצאם לארצות היעד.

היזמים היהודים בעשור הראשון של המנדט הצרפתי בבירות פעלו באוכלוסייה רבת-תרבותית שמנתה קבוצה אתנית דומיננטית נוצרית בעלת מסורת יזמית עירונית. מיזמי היהודים התרכזו במבנה ענפי צר יחסית: בנקאות ושירותי מסחר. מבנה זה של עסקי היהודים הושפע מגודלה של האוכלוסייה היהודית ומחלקה היחסי בפסיפס האתני.

להבדיל ממדינות קולוניאליות, שרוב אוכלוסייתן הייתה מוסלמית ויהודים שימשו בהן מתווכים בין האוכלוסייה המקומית ובין השלטון הקולוניאלי המערבי, לא נזקקה ממשלת צרפת בבירות בעשור הראשון למנדט למתווכים יהודים כאלה. נוכחותו של מרכיב דומיננטי נוצרי באוכלוסייה הקוסמופוליטית של בירות, ייתרה תפקיד זה של היהודים.

בארץ ישראל נראה המבנה הענפי של היזמות רחב יחסית, כמו של 'רוב' לאומי, עוד קודם להיווצרות רוב יהודי מספרי. שלא כיוזמים היהודים בבירות, שנעדרו מהייצור העירוני, השתלבו יזמים יהודים ממוצא מזרח-אירופי, בעיקר פולני, בהזדמנויות החדשות שנוצרו בתעשייה בחיפה ובסביבותיה. הצירוף של מיומנויות מקצועיות תעשייתיות שהביאו המהגרים אשר חוו תיעוש בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 בארצות מוצאם ושל מדיניות בריטית תומכת תעשייה, הביא להרחבת הייצור התעשייתי העירוני בחיפה בכלל ובתעשייה הכבדה בפרט. יזמים יהודים אלה הניחו את התשתית לתעשייה בחיפה עוד קודם לפרוץ המשבר הכלכלי העולמי ('השפל הגדול') וטרם קביעת הגבולות בין מדינות הלאום החדשות.

מילות מפתח: הרכב אתני של אוכלוסייה, יזמות אתנית, יזמים מהגרים, כלכלה בבעלות אתנית, מבנה ענף, מורשת כלכלית של מהגרים, מצב מנדטורי

מבוא

בשנת 1888 נפרדה בירות ממחוז דמשק והייתה לבירה המנהלית של מחוז (Vilayet) עות'מאני חדש (לפי 'חוק המחוזות' מ-1864): מחוז בירות. המחוז כלל, מלבד אזורי החוף של לבנון, את תת-המחוז (Sanjack) חיפה-עכו (עכו, חיפה, נצרת, טבריה, צפת) של צפון ארץ ישראל, וגם חלק ניכר מחוף סוריה, בכלל זה נמל לאטקיייה.¹ ב-1920, נפרדה חיפה ממחוז בירות העות'מאני לשעבר והייתה לחלק מן המנדט הבריטי החדש בארץ ישראל. בערים אלה, אשר היו מכאן ואילך שתי יחידות כלכליות נפרדות, התגבשו בד בבד שתי קהילות יהודיות עירוניות שמנו בעיקר מהגרים. הקהילה היהודית של בירות נחשבה קהילה אתנית-דתית. והרכיב הבולט בה היו יהודים מהגרים מהמרחב העירוני הסורי.² ואילו, הקהילה היהודית שהלכה והתגבשה בחיפה בתקופת המנדט הבריטי הייתה קהילה לאומית, ובלטו בה מהגרים יהודים מפולין.³

במוקדו של מאמר זה עומד מחקר השוואתי בין יזמים⁴ יהודים שפעלו תחת שלטון קולוניאלי-מנדטורי⁵ בבירות ובחיפה בשלהי העשור הראשון לקיומו של שלטון מנדטורי באזור – צרפתי בבירות ובריטי בחיפה. תוצג בו בדיקה השוואתית בין המבנה הענפי של המיזמים היהודיים בבירות למקביליהם בחיפה בשנת 1930. בדיקה זו מאפשרת להציג מבט על של המבנה הענפי של הכלכלה היהודית טרם המשבר הכלכלי העולמי,⁶ שהחל

- 1 Marwan R. Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy of the French Mandate: 1919-1939', in: idem, *Papers on Lebanon*, 4, Centre for Lebanese Studies, Oxford 1987, pp. 1-22
- 2 Tomer Levi, *The Jews of Beirut: The Rise of a Jewish Community in the Levantine Community, 1860s-1930s*, Peter Lang, New York 2012; Kirsten E. Schulze, *The Jews of Lebanon: Between Coexistence and Conflict*, Sussex Academic Press, Brighton and Portland 2009 [2001], pp. 31-58
בעולם – העיתונות היהודית והערבית במזרח התיכון על רקע התמורות בקהילות היהודיות בסוריה ולבנון, 1948-1921, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ב.
- 3 ענת קדרון, **בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2012.
- 4 היום נחשב למי שמניע צמיחה כלכלית. אני מניחה שהיום בעל החברה המסחרית חש אידאיות החל בשלב שנמצאו הטכנולוגיות החדשות המתאימות למיזם והוא משלב אותן בו. במחקר זה מוגדר היום כבעל חברה מסחרית או כשותף בבעלות עליה. ראו: יאיר אהרוני, 'על יזמים ויזמות', *רבעון לכלכלה*, 14, 56 (1968), עמ' 274-286.
- 5 על ארץ ישראל, יחידה פוליטית מוכרת, תחת שלטון מודרני קולוניאלי, ראו: גדעון ביגר, **מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ ישראל 1917-1930** בחינה גיאוגרפית-היסטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42-80.
- 6 'כלכלה בבעלות אתנית' כוללת את היזמים האתניים, בני משפחה העובדים חינם, ואת העובדים הקו-אתניים במיזמים אלו. על כלכלה אתנית ראו: Ivan Light and Steven Gold, *Ethnic Economies*, Academic Press, San Diego, San Francisco, New York, Boston, London, Sydney, Tokyo 2000; דיון תיאורטי נרחב וממצה ראו: Orly C. Meron, *Jewish Entrepreneurship*

רשמית בהתמוטטות הבורסות בניו יורק בשלהי אוקטובר 1929, ואף לפני מאורעות קיץ 1929 בחיפה.⁷

רשימות של החברות המסחריות שבבעלות יהודית בלשכות המסחר המקומיות מאפשרות לסרטט מאפיינים של העסקים שבבעלות יהודית בשנת 1930 באזורים הנדונים. הן משקפות את הפעילות היזמית היהודית בעשור הראשון של שלטון המנדטים הצרפתי והבריטי.

תקופה זו מתאימה לחקר היזמות היהודית בבירות ובחיפה. בבירות היא משקפת את פעילותם של המהגרים היזמים שהגיעו אליה לאחר מלחמת העולם הראשונה מחלב ומדמשק וסייעו לפתח כלכלה בבעלות יהודית. בעשור זה דעכה תעשיית המשי המסורתית הלבנונית, ושלטונות המנדט הצרפתי לא עודדו פיתוח תעשיות מודרניות חדשות. רק בסימום נקטו השלטונות בבירות עמדה פעילה ויזמית יותר (בין השאר בבניית נמל מודרני בבירות) עקב האיום בתחרות אזורית שנשקף לבירות מחיפה, שהתפתחה כמרכז תעשייתי עם נמל מודרני. תמורות אלה עתידות היו ליצור מסגרת קיום חדשה לפעילות יזמית בבירות.⁸ בחיפה גילו מהגרים ממזרח אירופה, מפולין בעיקר, בני העלייה השלישית ובייחוד הרביעית,⁹ פעילות יזמית ופיתחו את התעשיות המרכזיות עד כדי הטבעת חותם של 'מונופולין יהודי' על התעשייה בעיר.¹⁰ ב'עשור הראשון הארוך', היה שיעור התעסוקה העצמאית בקרב היהודים בארץ ישראל, רובם מהגרים, גבוה (יותר ממחצית העובדים) יחסית לתקופה שאחריה (מ'1932 עד 1947), שבה ניכרה מגמת ירידה במספר העצמאים.¹¹ שיעור בעלי העסקים הגבוה יחסית שיקף את היקפה המצומצם של הכלכלה ואת הביקוש המוגבל לעבודה שכירה, עקב מצב זה הקימו מהגרים, ובייחוד בעלי הון צנוע וניסיון יזמי מארצות מוצאם, מיזמים קטנים עד בינוניים שיצרו מקומות עבודה חדשים למהגרים היהודים.¹²

in Salonica, 1912-1940: An Ethnic Economy in Transition, Sussex Academic Press, Brighton UK, Portland OR, and Toronto 2013 [2011], pp. 9-15

7 ענת קדרון, 'השפעת תוצאותיהם של מאורעות 1929 על חיפה ועל יפוח-אביב: מבט משווה', **ישראל**, 22 (2014), עמ' 73-109.

8 Carolyn L. Gates, *The Merchant Republic of Lebanon: Rise of an Open Economy*, Centre for Lebanese Studies, Oxford 1998, pp. 12-31

9 נחום גרוס, 'הערה לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בשנות המנדט', **לא על הרוח לברדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה**, מאגנס ויד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ס, עמ' 230.

10 May Seikaly, *Haifa - Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, I.B. Tauris, London and New York 2002 [1995], pp. 81-97

11 השו"ע: גרוס, 'הערה לעניין חלוקתן לתקופות', עמ' 228-231; הנ"ל, 'המשק היהודי בארץ ישראל בשנים ללא תווית: 1932-1928', **לא על הרוח לברדה**, עמ' 287-299.

12 Jacob Metzger, 'Self-employment in Jewish Communities: A Comparative Examination across Time and Places', Paper presented at the *EHA 2010 Annual Meeting*, September, 24-26, 2010, Evanston, IL, pp. 13-14

בעשור זה עדיין לא היה הרוב בהסתדרות הציונית סוציאליסטי, והגישה הכלכלית של המוסדות הציוניים הונעה מטעמים לאומיים בעיקר.¹³ זאת ועוד, בסקירה של הכלכלה, החינוך והחקיקה, ושל התועלת הכלכלית מההגירה היהודית¹⁴ בשלהי 'השפל הגדול' וערב גיבושה מחדש של מדיניות הסחר של בריטניה ומושבותיה ביולי 1932 באוטווה,¹⁵ זוהתה נקודת מפנה בתנאי פעילות היזמים בשנות השלושים.

במאמר זה אני מבקשת לטעון שתי טענות עיקריות. (א) המבנה הענפי של העסקים היהודיים בבירות היה שונה מזה של העסקים היהודיים בחיפה בסוף העשור הראשון למנדטים הצרפתי והבריטי. בבירות התאים המבנה הענפי לדפוסי יזמות של מיעוט אתני 'קטן' לעומת זה של עסקי שאר האוכלוסייה, ואילו זה של העסקים היהודיים בחיפה שיקף יזמות של 'רוב', אף כי ב-1930 היזמים היהודים עדיין לא נמנו עם הרוב הדמוגרפי. (ב) ההבדלים בין דפוסי היזמות של שתי קבוצות היזמים היהודים, שכללו מהגרים בעיקר, הם תוצאה של ההבדלים בין 'המורשת הכלכלית' שהביאו עמם המהגרים מחלב ומדמשק ובין זו של המהגרים מפולין. השוואה זו מתאפשרת הודות לקונטקסט המשותף שבמסגרתו התנהלו פעולות יזמיות בבירות ובחיפה: התהליך שבו האזור התאגד כפריפריה למערכת העולמית המודרנית (Modern World-System).

במחקר התבססתי על תיעוד ארכיוני, ובעיקר על מדריך לסוחר היהודי, 'ספר הזהב' שפרסם סם לוי, עיתונאי יהודי ממוצא סלוניקאי שהיגר לפריז בשנת 1930.¹⁶ פרסום המדריך לסוחר נועד לקדם את האינטרסים של צרפת בארצות הים התיכון ונתמך בידי 'המועצה הלאומית של היועצים לסחר החוץ' בראשותו של שר החוץ הצרפתי דאז. במשך כעשור (1922-1930) פרסם העיתונאי סם לוי את המדריך מדי שנה. המדריכים כללו רשימות של

13 Idem, 'Economic Structure and National Goals: The Jewish National Home in Interwar Palestine', *The Journal of Economic History*, *The Tasks of Economic History*, 38, 1, (March 1978), p. 102

14 בשנת 1932 סיכמו כותבים שונים את העשור הראשון בארץ ישראל המנדטורית במסגרת American Academy of Political and Social Science (נוסד ב-1889), ששימש במה חופשית להחלפת דעות בין יודעי דבר לאינטלקטואלים. ראו: Khalil Totah, 'Education in Palestine', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 164 (Palestine: A Decade of Development) (November 1932), pp. 155-166; E. Mogannam, 'Palestine Legislation under the British', *ibid.*, pp. 47-54. doi: 10.1177/000271623216400108; A. P. S. Clark, 'Commerce, Industry, and Banking', *ibid.*, pp. 95-107. doi: 10.1177/000271623216400113; W. Preuss, 'The Economic Effects of Jewish Immigration in Palestine', *ibid.*, pp. 108-115. doi: 10.1177/000271623216400114

15 מדיניות זו השאירה את פלשתינה-ארץ ישראל מחוץ להסכמי תנאי הסחר המועדפים שלהם וכו הדומיננטים של בריטניה, ומוצריה נאלצו להתחרות עם היצרנים הים-תיכוניים בסחר עם בריטניה. ראו: Roza I. M. El-Eini, 'Trade Agreements and the Continuation of Tariff Protection in Mandate Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 34, 1 (1998), p. 183

16 Sam Lévy (ed.), *Le Guide Sam: Le Livre d'Or de l'Orient*, Garches (S. & O.), France 1930

עסקים שקיבל בדרך כלל מלשכות המסחר המקומיות במרכזי הסחר בערי הים התיכון, ובהן בירות וחיפה.¹⁷ מכאן מובן מדוע 'מדריך סם' נמצא תדיר בבתי סוחרים יהודים יוצאי בירות, שהחשיבוהו כמקור אמין למידע עסקי.¹⁸

'מדריך סם' מאפשר לערוך מחקר משווה בין הערים הנדונות, שכן הוא מספק לנו רשימות של חברות מסחריות שפעלו בהן באותו זמן באותה קטגוריה. כמו במדריכי סוחרים אחרים באותה תקופה,¹⁹ החברות המסחריות מסווגות בו לפי מוצרים או שירותים שהן משווקות או מייצרות והמידע עליהן משמש מקור בעל ערך רב להבנה של רמת התפתחות המסחר והתעשייה במקום. ניתוחן השמי של החברות המסחריות, המשפחתיות בדרך כלל, שפעלו במגזר הפרטי ונקראו בשמות המשפחה של בעליהן, מאפשר לזהות את המוצא האתני של הבעלים, בהנחה ששם החברה משקף את מוצאו האתני של בעליה.²⁰ רשימות החברות המסחריות שפעלו בבירות ובחיפה (1930) מאפשרות לראשונה להכין רשימה מלאה של עסקים יהודיים בערים אלה, להצביע על מאפייני המבנה הענפי של המיזמים היהודיים ולהשוות אותם עם אלה שאינם יהודיים, ואף להשוות בין המבנה הענפי של מיזמים שבבעלות יהודים בחיפה ובין אלה שפעלו בבירות. אף כי אין ברשימה זו מידע על היקפה של הפעילות היזמית, עיבודה לפי ענפים מאפשר הצצה לאופייה של הפעילות היהודית העסקית בבירות ערב השפל הכלכלי, בשלהי העשור הראשון למנדט הצרפתי ולמנדט הבריטי.

מקורות ראשוניים מגוונים שהושוו והושלמו ממקורות משניים, מסייעים להשלים את תמונת היזמות היהודית ולהאיר את השווה והשונה במבנים הענפיים של היזמות היהודית בבירות ובחיפה.

במאמר חמישה פרקים: בפרק הראשון אציג מסגרת תיאורטית של יזמות אתנית במסגרות קולוניאליות/מתובלות' בניצנים של דה-קולוניזציה ובניין מדינה; בפרק השני אציג את המסגרת לפעילותם של היזמים בבירות ובחיפה, את מאפייני הקבוצות הנחקרות

17 Nicole Abravanel, 'Paris et le sépharadisme ou l'affirmation sépharadiste à Paris dans les années trente', *Sephardica*, 1 (1996), pp. 501-502
18 בסלוניקי ערב השפל הכלכלי, ראו אור בספר על היזמות היהודית בסלוניקי. ראו: Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 243-261

18 התכתבות עם אדי מזרחי, בריסל, יוני 2006 ואוגוסט 2013.

19 ראו לדוגמה: Boutros Labaki, 'The Commercial Network of Beirut in the Last Twenty-Five Years of Ottoman Rule', in: C. E. Farah (ed.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Thomas Jefferson University Press at Northeast Missouri State University, Kirksville, MO 1993, pp. 243-262

20 שותפויות של יהודים עם יזמים מקומיים ייחשבו אף הן לחברות מסחריות יהודיות. על השיטה לזהות מוצא אתני לפי שם המשפחה שמופיע גם כשם החברה המשפחתית, ראו: Ondřej Machek, Daniela Kolouchová and Jiří Hnilica, 'Identifying Family Businesses: The Surname Matching Approach', Conference Paper: *Recent Advances in Environmental and Earth Sciences and Economics*, Zakynthos, July 2015, pp. 96-100

ובכללם את המשאבים הפנימיים שהיו זמינים ליוזמים היהודים, ואת ההזדמנויות העסקיות החדשות שנפתחו ליוזמות בבירות ובחיפה הצומחות; בפרקים השלישי והרביעי יובאו ממצאי המחקר האמפירי; ובפרק החמישי אסכם ואציג אתגרים למחקרי המשך. בסופו שני נספחים, ובהם רשימות המיוזמים היהודיים בבירות ובחיפה.

מסגרת תיאורטית: יזמות יהודית ב'מצב קולוניאלי-מנדטורי' במערכת העולמית המודרנית (Modern World-System)

השילוב בין תנאי המסגרת החיצונית לפעילותו של המיעוט (צמיחה כלכלית, הרכב דמוגרפי, יחסה הרשמי והלא רשמי של חברת הרוב) ובין תנאי המסגרת הפנימית אשר בתוכה הוא פועל (גודל, הון חברתי-קולקטיבי, הון חומרי והון אנושי) קובע את מאפייני היזמות של מהגרים ומיעוטים בכלל ושל תפוצות יהודיות בפרט.²¹ במאמר אציג יזמים יהודים אשר פעלו במסגרות קהילתיות יהודיות ובמצבים קולוניאליים-מנדטוריים שונים, בשלב התגבשותה של המערכת העולמית המודרנית.

אפתח בהתוויית קווים למערכת המקרו הכלכלית-חברתית, המערכת העולמית המודרנית (Modern World-System) שהניחה תשתית למנגנון המאיר את המעבר ממסגרות פוליטיות קולוניאליות למדינת לאום מודרנית. מערכת זו שימשה מסגרת פעילות לכלל הקבוצות שפעלו בה בשלב שבו קמו 'לבנון הגדולה'²² תחת הקולוניאליזם הצרפתי ושלטון המנדט בארץ ישראל תחת הקולוניאליזם הבריטי. במסגרות אלה החלו להתגלע קונפליקטים שהיו טבועים ב'מערכת העולמית המודרנית' והתפרצו בתהליכי התאגדות (קוסמופוליטיות מול לאומיות; גלובליות מול בדלניות) שעתידיים היו ליצור לחצים לדה-קולוניזציה. ואכן אחריתו של התהליך הייתה בייסוד מדינות לאום, שהצטרפו למערכת העולמית המודרנית, ובהתמוטטות המסחר העולמי שהביאה להתכנסות למשקים לאומיים עם כלכלה כמו-אוטרקית.²³

21 מסגרת תיאורטית מקיפה וממצה ראו: Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 9-15.

22 'לבנון הגדולה' (Grand Liban) כללה שטחים מחוץ להר לבנון שתושביהם היו בעיקר מוסלמים (מחוץ בקעה שבמזרח, מחוז עכאר שבדרום לבנון, ואזורי החוף הכוללים את בירות, טריפולי, צידון וצור). חגיגות ההכרזה החלו כבר ב-20.8.1920 (הוכרזה ב-1.9.1920 כמנדט צרפתי, קיבלה עצמאות מצרפת ב-1943) מטעם ממשלת צרפת שהכירה לראשונה בדגל לבנון. ראו: 'דיעות אחרונות - מדינת לבנון הגדולה', *דאר היום*, 25.8.1920, אתר עיתונות היסטורית יהודית, הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב (להלן: אעה"י).

23 Albert Bergesen and Ronald Shoenberg, 'Long Waves of Colonial Expansion and Contraction', in: Albert Bergesen (ed.), *Studies of the Modern World-System*, Academic Press, New York 1980, pp. 231-277; Terry E. Boswell, 'A Split Labor Market Analysis Theory of Discrimination against Chinese Immigrants, 1850-1882',

'מצב קולוניאלי-מנדטורי': המנדט הצרפתי מול המנדט הבריטי

'מצב קולוניאלי' הוא מונח שטבע האנתרופולוג הצרפתי ז'ורז' בלנדיה (Balandier), ב-1951 וכוון לקולוניאליזם הצרפתי ולאכיפת תרבותו של המיעוט הזר השולט (הקולוניאלי) על האוכלוסייה המקומית.²⁴ המצב הקולוניאלי אינו משתנה בדיד אלא רציף, כיוון שהיחסים בין קבוצות אתניות במסגרות קולוניאליות משתנים ונוזלים. בעקבותיו של בלנדיה אגדיר את התקופה המנדטורית ב'לבנון הגדולה' ובארץ ישראל כ'מצב קולוניאלי-מנדטורי'. שלא כמו שבות כתר ושטחי פרוטקטורט, במשטר המנדטורי נמסר ניהולם של שטחי האימפריה העות'מאנית לשעבר שלא היו טורקיים למדינות ליבה, מדינות שקיבלו מנדט לספק ייעוץ וסיוע לפיתוח שטחים אלה ולהכינם לקיום עצמאי ולקבלת עצמאות מדינית.²⁵ בארץ ישראל ובלבנון הוטלה על מעצמות המנדט, בריטניה וצרפת, המשימה להנחותן לקראת עצמאות. המנדט הצרפתי אמור היה להניח יסודות לרפובליקה לבנונית עצמאית שתקיים ציוויליזציה צרפתית בגבולות 'לבנון הגדולה'. המנדט הבריטי – לממש את המחויבות הבריטית המוקדמת במסגרת הצהרת בלפור (1917) להקים 'בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל',²⁶ במובן

American Sociological Review, 51, 3 (1986), pp. 352-371; Karl A. Yambert, 'Alien Traders and Ruling Elites: The Overseas Chinese in Southeast Asia and the Indians in East Africa', *Ethnic Groups*, 3, 3 (1981), pp. 179, 181-184; Immanuel Wallerstein, 'World-System Analysis – Theoretical and Interpretative Issues', in: T. K. Hopkins and I. Wallerstein, *World-System Analysis: Theory and Methodology*, I, Sage Publications, London 1982, p. 99; Christopher Chase-Dunn and Thomas D. Hall, *Rise and Demise – Comparing World-Systems*, Westview Press, a division of Harper Collins Publishers, USA and UK 1997, pp. 13, 59-65, 72-76, 94-95, 204-206

Georges Balandier, 'The Colonial Situation: A Theoretical Approach', in: Immanuel Wallerstein, *Social Change: The Colonial Situation*, John Wiley & Sons, New York, London and Sydney 1966, pp. 54-55

מערכת המנדטים של 'חבר הלאומים' החילה מעין פיקוח בין-לאומי על השטחים העות'מאנים במזרח התיכון שנתפסו בידי כוחות בעלות הברית במהלך מלחמת העולם הראשונה. המנגנון נועד ליצור רפורמה בממשל קולוניאלי ולהכין את השטחים לשלטון עצמי של המקומיים. ברם, בדיקה אמפירית והשוואתית של מערכות מנדטים מעלה כי קשה להבחין בין הממשלות המנדטוריות לממשלות קולוניאליות. מערכת המנדט הובנתה כמנגנון לייצור פרסומים ונורמות יותר מאשר כמערכת ממשל. על בסיס מידע זה הציע הפיקוח של חבר העמים לגיטימציה למעצמות שעמדו בדרישות הרשמיות שהוצבו להן. ראו: Susan Pedersen, 'The Meaning of the Mandates: System: An Argument', *Geschichte und Gesellschaft, Sozialpolitik transnational*, 32, 4 (October-December 2006), pp. 560-582

על ההבחנה בין סוגי קולוניאליזם לסוגי מנדט ראו את סיכומה הממצה של ענת בר-כהן, 'חקיקה במרחב קולוניאלי: ביטויי המדיניות המנדטורית בחקיקת התכנון הפיזי בארץ ישראל', המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, הקרן הקיימת לישראל, 63 (2007), עמ' 52-77. בר-כהן מתבססת במחקרה על שני המחקרים הנרחבים האלה: רחלה מקובר, שלטון ומנהל בארץ-ישראל, 1917-1925, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ח; יעקב ראובני, ממשל המנדט בא"י 1920-1948: ניתוח היסטורי מדיני, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ג.

המודרני החילוני ולא הדתי,²⁷ ולהבטיח שלא ייפגעו זכויותיהם של חלקי האוכלוסייה האחרים.²⁸

עד כמה עיצבו הצרפתים והבריטים את היחסים בין הקבוצות האתניות השונות תחת שלטון המנדט? עוד קודם לשלטון המנדט הצרפתי שאפה צרפת, הנושה העיקרית במנהלת החוב העות'מאני (1881), להגדיל ולייעל את הכנסות המדינה, ולכן השקיעו יזמים צרפתים בתשתיות בלוונט. הללו כללו תשתיות תחבורה, ובהן כביש בירות-דמשק (1863), ומסילת הברזל בירות-דמשק (נחנכה ב-1895) שהוארכה לחמה (1903), לחלב (1908) ולטריפולי (1911). חברה צרפתית שהניחה את מסילות הברזל אף זכתה בזיכיון להפעלת הנמל החדש (נפתח 1893). אנשי עסקים צרפתים מימנו חלק ניכר מהתשתית החדשה שהונחה בבירות לאספקת מי שתייה וניקוז קולחין, תאורת רחוב בגז, חשמליות, שירותי דואר וטלגרף. למרות שליטתו של הון צרפתי בהשקעות הבנק העות'מאני האימפריאלי ובתעשיית המשי הלבנונית, הכוח המניע של התרחבות הקולוניאליזם הצרפתי היה לאומי יותר מקפיטליסטי. צרפת האמינה שהקולוניות במזרח התיכון ובצפון אפריקה יסייעו לה להחיות את מעמדה כמעצמה באמצעות הפצת תרבות צרפת ולשונה בעולם. הקולוניאליזם הצרפתי פעל על בסיס הרעיון של היטמעות (אסימילציה). לפי רעיון זה הקולוניה צריכה להיות חלק בלתי נפרד מצרפת. במקרה של לבנון עוגנה משימה זו בחובת השליחות ההיסטורית של צרפת להגן על הקתולים בלוונט מאז מסעי הצלב.²⁹ כמו בניסיונם עם ערבים מוסלמים בצפון אפריקה, גם בבירות ניסו שלטונות המנדט הצרפתי להפריד קבוצה אתנית מהאוכלוסייה הנשלטת, להעדיפה ולעצבה כמשתפת פעולה עם השלטון הצרפתי. המאורנים הנוצרים, שהעילית שלהם שלטה בצרפתית והזהות הלאומית שלהם, פניקית, הייתה שונה משל הערבים המוסלמים עוד לפני המנדט – נחשבו לקבוצה מועדפת בעיני השלטון הצרפתי. לכן שלטון המנדט הצרפתי נכנע לדרישתם לייסד את 'לבנון הגדולה'.³⁰

בריטניה התייחסה לאוכלוסייה המקומית במושבותיה כנחותה וחסרה יכולת לקיים שלטון עצמי, והשתמשה בתפיסתה זו כדי להצדיק את שלטונה. היא לא שאפה לשנות את התושבים לאנגלים מתורבתים; האינטרסים שלה במזרח התיכון היו כלכליים גרידא: שליטה על מקורות הנפט ושימורם של נתיבי הסחר והשליטה על הדומיניונים בהודו,

27 Nadine Méouchy and Peter Sluglett, 'The Mandates: Some Reflections on the Nature of the British Presence in Iraq (1914-1932) and the French Presence in Syria (1918-1946)', in: *The British and French Mandates in Comparative Perspectives (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia*, 93), Brill, Leiden 2004, p. 120

28 ראו בסקירת התפתחות החקיקה המנדטורית שהציג עורך הדין א' מוגאנאם, מזכיר משותף לוועד הפועל הערבי, שייצג – עם המועצה המוסלמית העליונה – את ערביי ארץ ישראל: Mogannam, 'Palestine Legislation Under the British'

29 Méouchy and Sluglett, 'The Mandates', pp. 103-104

30 Asher Kaufman, *Reviving Phoenicia: In Search of Identity in Lebanon*, I. B. Tauris, London 2014 [2004], pp. 13-15

'היהלום שבכתר' הבריטי. היבוא מבריטניה היה חלק הארי של היבוא ל'סוריה הגדולה'.³¹ המצב הקולוניאלי בארץ ישראל המנדטורית, כפי שניסחו עמנואל סיון,³² כוון לחברה אחת, בריטית, ששלטה על חברה אחרת פלורלית: יהודית, נוצרית ומוסלמית. הבריטים החזיקו בידיהם מונופול על הכוח (הצבאי והפוליטי) ואף על חלק גדול יחסית של המשאבים הכלכליים, ושימשו מעין מכנה משותף לפלחים האתניים הנפרדים של החברה הארץ-ישראלית.³³ תפיסה זו מתאששת בהגדרתה של חברה זו כדואלית,³⁴ באפיון כלכלתה כמפוצלת ושוקי העבודה בחיפה כנפרדים כבר במהלך העשור הראשון למנדט,³⁵ נוסף על אזורים מגורים נפרדים בשכונות החדשות של חיפה.³⁶

בשנות העשרים אופיין המצב הקולוניאלי-מנדטורי בצמיחה כלכלית שהונעה בראש ובראשונה על ידי השקעות של המעצמות הקולוניאליות בתשתיות.

חקר היזמות היהודית במסגרות קולוניאליות וקולוניאליות למחצה, שבתחומן ערי נמל ועורפן יבשתי, מלמד כי המבנה הענפי הכלכלי שלה היה צר ומרוכז מזה של חברת הרוב הלאומי המקומי, והושפע מההרכב האתני של האוכלוסייה העירונית.³⁷ התנהגותם היזמית

31 כך, בתום מלחמת העולם הראשונה נותרו לצרפת פחות מ-1,000 חיילים במזרח התיכון, לעומת בריטניה שהחזיקה שם מאות אלפי חיילים. ברם, מ-1919 שלטה בצרפת מפלגה פרו-קולוניאלית והובטחה השמירה על אינטרסים צרפתיים בסוריה. ראו: Méouchy and Sluglett, 'The Mandates', pp. 103-104, 109-113

32 עמנואל סיון, 'ממיתוס להיסטוריה', *מיתוסים פוליטיים ערביים*, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 175.

33 החברה הקולוניאלית הפלורלית הייתה מרובדת מעמדית, אתנית ותוך-אתנית, וניתן היה להבחין בשלוש קבוצות בולטות: קולוניאליסטים מהמטרופולין, שכללו פקידות קולוניאליות; האוכלוסייה המקומית הכפופה; ובתווך אוכלוסייה פריפריאלית למחצה – יזמים קפיטליסטים, מיעוטים מהגרים שעסקו במסחר זעיר ובצורות שונות של כוח עבודה ברמות חופש משתנות (פועלים חופשיים או חופשיים למחצה) אך גבוהות מאלו של הילידים. ראו: John Rex, *Race Relations in Sociological Theory*, Weidenfeld and Nicolson, London 1970, pp. 59-86

34 אביבה חלמיש, 'ארץ-ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?', *זמנים*, גיליון מיוחד: מוסלמים ואחרים – ארץ ישראל ואפריקה, 92 (2005), עמ' 16-25.

35 Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 1998; Deborah Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, SUNY Press, Albany, NY 2000

36 תמיר גורן, 'חזון חיפה העברית הגדולה: סיפוח שכונות כאמצעי להשגת יתרון דמוגרפי בתקופת המנדט', *עיונים בתקומת ישראל*, 11 (2001), עמ' 230-260.

37 על יהודי עיראק המנדטורית, ראו: תקוה דרויש, יהודי עיראק בכלכלה – טרם עלייתם לישראל ואחריה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ז, עמ' 33-42; על יהודי סלוניקי במקדוניה היוונית 1881-1912, ראו: Orly C. Meron, 'Sub-ethnicity and Elites: Jewish Italian Professionals and Entrepreneurs in Salonica (1881-1912)', *Zakhor, Rivista di Storia degli Ebrei D'Italia*, VIII (2005), Chiara Betta, 'The Trade Diaspora of Baghdad Jews: From India to China's Treaty Ports, 1842-1937', in: Baghdiantz McCabe, Gelina Harlaftis and Ioanna Pepelase Minoglou (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Berg, Oxford & New York 2005, pp. 269-285

של יהודים במסגרות קולוניאליות וקולוניאליות למחצה תאמה לזו של מיעוטים שלא היו יהודים במסגרות דומות. קבוצות אתניות אלה היו 'אוכלוסייה סמית-פריפריאלית' שגשרה בין הקולוניאליסטים לאוכלוסייה המקומית וסייעה לשלטון הקולוניאלי או הקולוניאלי למחצה לשלב את האזור במערכת העולמית המודרנית.³⁸ חבריהן היו נאמנים פוליטיים לשלטון הקולוניאלי ובעלי מיומנויות לשוניות, כישורים מקצועיים או הון ממשי, שהיו חסרים לילידים. קבוצות העילית של אותן אוכלוסיות אתניות זכו לקבל מהשלטונות הקולוניאליים תנאי סחר מועדפים: יצוא של חומרי גלם וחומרי גלם למחצה לתעשיית המטרופולין ויצירת שווקים למוצרי התעשייה של תעשיינים אלה בקולוניה עצמה. שותפיהם לקבוצה האתנית (קוֹ-אתניים), אלה שלא הוצבו למשרות פקידותיות במגזר הציבורי של השלטון הקולוניאלי, העדיפו את היזמות בהיקף בינוני וקטן, עסקו בהפצת מוצרי תעשייה במרכז העירוני ובפריפריה, ולעיתים אף עסקו בהענקת אשראי קטן עד זעיר להמונים. יזמים אלה פנו בדרך כלל לתעשיות 'חדשות', המאופיינות בצמיחה מהירה ובפוטנציאל קליטה של יזמים חדשים.³⁹

אם כן, האם דפוסי היזמות של המיעוט היהודי בבירות תחת המנדט הצרפתי דמו לאלה של 'מיעוט מתווך' במצב קולוניאלי? האם יזמים יהודים מחיפה, עיר מעורבת מבחינה אתנית, תפקדו כיוזמי רוב לאומי 'השבים למולדת' בשעה שהקהילה היהודית בעיר הייתה בתהליך של התהוות?⁴⁰ כיוון שדפוס היזמות של חברי מיעוט מושפעים, כאמור, מהשילוב שבין תנאי הקיום החיצוניים לקיומו של המיעוט ובין מסגרת הקיום הפנימית שלו,⁴¹ אסרטט קווים לשתי הקבוצות שמהן יצאו היזמים שפעילותם נדונה במחקר זה, ולמסגרות הקיום שבתוכן ומתוכן פעלו.

- 38 E. B. Ayal, 'The Role of the Chinese Minorities: שאינם יהודים: The Role of the Chinese Minorities in Economic Development', Paper presented at the *International Conference Elites Minorities and Economic Growth*, Bar-Ilan University, June 2-5, 1997; Parakash C. Jain, 'Towards Class Analysis of Race Relations: Overseas Indians in Colonial/ Post-Colonial Societies', *Economic and Political Weekly*, 23, 3 (1988), pp. 95-103; Yambert, 'Alien Traders and Ruling Elites', pp. 173-198
- 39 נחום גרוס, 'מבוא: על חקר היזמות היהודית', בתוך: רן אהרנסון ושאל שטמפפר (עורכים), *יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ ישראל*, מאנגס, ירושלים תשס"א, עמ' 22-23; Meron *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 22-27; Idem, 'Sub-ethnicity and Elites'
- 40 בתהליך של 'התהוות אומה' (Nation Formation) גלומות תנועות אוכלוסין של בני הלאום, קרי - הרוב. בתהליך כזה, בני הלאום השוהים בפזורה מהגרים אל הטריטוריה הלאומית (Anthony D.) 20 (Smith (ed.), *Ethnicity & Nationalism*, Brill, Leiden 1992, p. 76, note 20. שלאחר הטרגנספר, ה'חדשים' שהגיעו ליוון מאסיה הקטנה נחשבו 'חוזרים למולדת' (repatriated). ראו: אורלי ק' מירון, 'חוטים מקשרים? יוונים, פליטים ויהודים בתעשיית הטקסטיל בסלוניקי בשנים 1923-1943', *זמנים*, גיליון מיוחד: היסטוריה כלכלית, 129 (2015), עמ' 78-92.
- 41 Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 9-15

המיעוטים היהודיים בבירות ובחיפה

בירות: מיעוט יהודי באוכלוסייה רב־אתנית

צמיחתה של האוכלוסייה היהודית ב'לבנון הגדולה' – מ־3,303 יהודים ב־1923 ל־3,588 יהודים ב־1932 – התרחשה בד בבד עם הכפלתה של אוכלוסיית העיר בירות מ־77,820 נפש (ב־1921, מפקד צרפתי ראשון) ל־161,382 נפש (ב־1932, מפקד צרפתי שני).⁴² אחוז לפחות מכלל האוכלוסייה היהודית ב'לבנון הגדולה', שהם 3,060 יהודים, התרכזו בבירות.⁴³ לפי הנתונים הרשמיים, האוכלוסייה היהודית בבירות (בשנת 1932) מנתה כשני אחוזים מכלל האוכלוסייה (3,060 מתוך 161,382). הם חיו לצד רוב של נוצרים (58 אחוז), רובם מארונים, יוונים אורתודוקסים וקתולים, ומהגרים ארמנים גרגוריאנים וקתולים ש'זה מקרוב באו', ולצד מיעוט דומיננטי (39 אחוז) מוסלמי.⁴⁴ על פי מקורות יהודיים, יהודי בירות מנו יותר מ־20 אחוז מקרב 16,145 יהודי 'סוריה ולבנון' בראשית שנות העשרים, וחיו בקרב אוכלוסייה שמחציתה נוצרים, בני עדות שונות.⁴⁵ נתונים אלה מלמדים על היותם מיעוט דתי קטן באוכלוסייה רב־תרבותית.⁴⁶

המיעוט היהודי בבירות נוסד מהגירה שהחלה במחצית השנייה של המאה ה־19, כשאל העיר הצומחת, עם פריחת תעשיית המשי, הגיעו פליטים יהודים מיישובי הר הלבנון (כגון דיר אלקמר). ביישובים אלה התערער הביטחון ליהודים לאחר הטבח של הדרוזים (מגיניהם של היהודים) במארונים (1860), ומשהוקם (1861) שלטון אוטונומי למחצה שאיחד מחדש את הר הלבנון (שהופרד מסוריה) תחת שליט נוצרי שקיבל את סמכויותו המנהליות והשיפוטיות ישירות מהסולטאן העות'מאני, בהתאם לדרישת המעצמות. לאחר פתיחת תעלת סואץ (1869) שהיכתה בסחר היבשתי הסורי, הצטרפו למהגרים אלה סוחרים וחלפני כספים יהודים שנדחקו מערים בסוריה (כגון דמשק וחלב), שאיבדו את מעמדם כמרכזי סחר. הם נמשכו אל ההזדמנויות החדשות המסחריות שנוצרו בבירות בעשורים האחרונים של העידן העות'מאני, עם התעצמותה של החדירה האירופית עקב פתיחתם של נתיבי התחבורה החדשים המודרניים. הגירה זו התעצמה עם החלת המנדט הצרפתי ב־1920.⁴⁶

42 החלוקה של הנפקדים בעיר בירות לפי קטגוריה דתית ב־1923 הונעה מתוך השאיפה הפוליטית של הצרפתים להראות שיש רוב נוצרי. היהודים נכללו בקטגוריה 'יהודים ואחרים', שכללה 4,907 נפש. הערכות על גודלה של האוכלוסייה היהודית בבירות עובדו מתוך נתונים שפורסמו בשלושה מקורות: Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy', p. 11; Schulze, *The Jews of Lebanon*, p. 35; Levi, *The Jews of Beirut*, pp. 77-78

43 החלוקה היחסית חושבה על בסיס נתוני המפקד הצרפתי ב־1932. ראו: Buheiry, *ibid.*

44 *American Jewish Year Book (AJYB) 1929-1930*, p. 320

45 Kirsten E. Schulze, 'The Jews of Lebanon: A Minority among Many or the Enemy Within?', in: Tudor Parfitt (ed.), *Israel and Ishmael: Studies in Jewish-Muslim Relations*, Routledge, London 2000, pp. 86-104

46 Levi, *The Jews of Beirut*, pp. 76-80. ראו גם: תומר הלוי, 'ראשיתה של הקהילה היהודית בבירות בשלהי התקופה העות'מאנית, פעמים, 94-95 (תשס"ג), עמ' 181-209.

המהגרים האלה נמשכו לבירות עקב התנאים החדשים שהציב המנדט הצרפתי: חירות משלטון סוני, שבמסגרתו נחשבו היהודים בני חסות של המוסלמים אף לאחר הרפורמות העות'מאניות, ושוויון אזרחי תחת שלטון צרפתי מנדטורי.⁴⁷

בשלהי שנות העשרים הייתה בירות יעד הגירה ליהודים מרחבי אגן הים התיכון. שליטתם בצרפתית – השפה שנרכשה במוסדות החינוך של 'כל ישראל חברים' (כי"ח) ששלטו בחינוך בקהילות היהודיות – הקלה על השתלבותם בה. כך הצטרפו לדוברי לדינו בבירות מהגרים מאיזמיר ומסלוניקי. מתעודות מארכיונו של בנק עמר שבסלוניקי עולה כי פירוקה של השותפות העסקית בין האחים מרכוס, שנוסדה בסלוניקי בשנת 1922 בידי דניאל, יצחק ויוסף מרכוס, בעלי חברה מסחרית לממכר ירקות ופירות טריים ויבשים, הביאה להגירתו של יצחק מרכוס לבירות ב-1928-1929.⁴⁸

ההתיישבות היהודית בבירות התאפיינה בריכוזם באזור המגורים. מראשית המנדט הצרפתי התרכזה קבוצת העילית היזמית היהודית ברחוב ז'ורז' פיקו. לאורכו של רחוב זה ומשני צדדיו התרכזו מגוריהם, עסקיהם ומוסדות הקהילה היהודית. ביטוי יפה לאופייה הרב-אתני של האוכלוסייה היהודית ניתן בספרו של העיתונאי היהודי-איטלקי גד לרנר, 'ליד בירות (1954), שנקרא 'ניצוצות: סיפור של נשמות נודדות',⁴⁹ ובו הוא פורש תיאור ציורי של גלגול הנשמות של אבותיו.⁵⁰ אולם למרות המגוון האתני בלטו באוכלוסייה היהודית של בירות דוברי הערבית – רוב שכלל מהגרים יהודים מדמשק ומחלב – שהתכנסו בבית הכנסת המרכזי 'מגן אברהם'. לצידם היו דוברי לדינו מעטים (בית כנסת נפרד) ומיעוט קטן עוד יותר של אשכנזים.⁵¹

על פי החוקה של 'הרפובליקה הלבנונית העצמאית' משנת 1926, נהנו יהודים אלה מחירויות דתיות וממעמד אזרחי שווה-זכויות, כפי שהובטח לחברי הקהילות הדתיות השונות (סעיפים 9 ו-10 לחוקה). הארגון הקהילתי, שעוגן בחוק, כלל זכות לטיפול מערכת חינוך עצמאית בפיקוח ממשלתי. עוד ב-1922 מינה הנציב העליון הצרפתי את הרב הראשי

Schulze, *The Jews of Lebanon*, p. 35 47

ממנה הוא היגר שוב חזרה ליוון, הפעם לוולוס. מתברר שעלויות התפעול של החברה בבירות היו גבוהות מאוד ואלה הסבו הפסדים גדולים לדניאל מרכוס, שהמשיך בפעילות החברה המקורית בסלוניקי. אחיו, יוסף מרכוס, יהגר רק בעשור הבא, ב-1935, לארץ ישראל המנדטורית שהלכה ונעשתה יעד הגירה אטרקטיבי עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה והעמקת המשבר הכלכלי העולמי. ראו: The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem (CAHJP) – Greek, Salonika (Gr/Sa), 165b Daniel Marcos, BA/none 6.2.1935; BA/4680 12.4.1937; BA/464 25.9.1937; Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, p. 356, note 84

Gad Lerner, *Scintille: una storia di anime vagabonde*, Giangiacomo Feltrinelli, 49
Milano, Italy 2010 [2009]

יוסף לרנר היה מנהל בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) בבירות בשנות העשרים. ראו: 'בחירות ועד העדה העברית בבירות', *דאר היום*, 1.2.1924, עמ' 4, אעה".

Levi, *The Jews of Beirut*, pp. 80-83 51

של בירות לרב של כל יהודי לבנון ובכך הכיר במעמד הבכורה של קהילה זו בלבנון. ברם, רק ב־1930 זכתה הקהילה היהודית של בירות לחוקה משלה, שהממשל הצרפתי הכיר בה.⁵²

חיפה: התפתחותה של קהילה יהודית־לאומית בסביבה פלורלית קולוניאלית־מנדטורית בריטית

האוכלוסייה היהודית בחיפה גדלה פי שניים וחצי בעשור הראשון של המנדט הבריטי, מ־6,230 נפש (לפי מפקד אוכלוסין בשנת 1922)⁵³ ל־15,923 נפש (מפקד אוכלוסין בשנת 1931),⁵⁴ הודות לכניסתם של מהגרים יהודים ממזרח אירופה, בעיקר מפולין. בה בעת צמח חלקה היחסי באוכלוסיית העיר מ־25.3 אחוז (6,230 מתוך 24,634) ל־31.6 אחוז (15,923 מתוך 50,403). שיעור הגידול של האוכלוסייה היהודית היה גבוה יחסית. האוכלוסייה המוסלמית גדלה פי שניים וחמישית – מ־9,377 נפש (1922) ל־20,324 נפש (1931) ומנתה כארבעים אחוז מכלל תושבי העיר; האוכלוסייה הנוצרית גדלה פי אחד וחצי והגיעה ל־13,824 נפש, שהיו כ־27 אחוז מכלל תושבי העיר; מספרם של ה'אחרים' (גרמנים טמפלרים וקבוצות נוצריות אחרות) הוכפל, מ־164 ל־332 נפש, אך חלקם היחסי באוכלוסייה נשאר כשהיה – פחות מאחוז אחד.⁵⁵ במרחב העירוני הייתה מגמת התבדלות בין האוכלוסייה היהודית למוסלמית, שניכרה בשכונות מגורים נפרדות ובתפרוסתן במרחב העירוני המשותף. ברם, למרות ההתבדלות החברתית והתרבותית בין יהודים למוסלמים בעיר לא הייתה הפרדה בשלטון המוניציפלי שהציב מסגרת משותפת לכל המגזרים והמרכיבים האתניים של האוכלוסייה העירונית.⁵⁶ ראש העירייה חסן שוקרי, שכיהן בתפקיד משלהי התקופה העות'מאנית (1914), פעל במסגרת 'האגודה האסלאמית הלאומית',⁵⁷ שדבקה בתפיסות מודרניות ותמכה בשלטון המנדטורי, וייצג את האוכלוסייה על כל פלחיה. האוכלוסייה הערבית, המוסלמית והנוצרית, והאוכלוסייה היהודית ראו בו נציג נאמן. שוכרי הדיר עצמו מתעמולה אנטי־ציונית, והאיר פנים לנציב הבריטי הראשון, הרברט סמואל, שהיה יהודי, וגם לאישים ציונים כמו חיים וייצמן, והאמין ביכולתם של היהודים לפתח את העיר באופן שיביא רווחה

52 Schulze, *The Jews of Lebanon*, pp. 32-33; Levi, *ibid.*, pp. 101-108

53 גד גילבר, 'מגמות בהתפתחות הדמוגראפית של ערביי ארץ־ישראל, 1870-1948', הוגש לכנס בנושא ארץ־ישראל 1840-1948, אוכלוסיה והגירה, המכון לחקר המזרח־התיכון, המרכז היהודי-ערבי, 9-11 ביוני 1986, אוניברסיטת חיפה, חיפה, עמ' 52, לוח 5; קדרון, *בין לאום למקום*, עמ' 23, טבלה 1; הנ"ל, 'השפעת תוצאותיהם של מאורעות 1929', עמ' 79.

54 עובדיה איזנברג, 'מפקד האוכלוסייה היהודית בחיפה – תרצ"ח' (מטעם ועד קהילה העברית – חיפה), חיפה ת"ש, עמ' 3; גילבר, 'מגמות בהתפתחות הדמוגראפית של ערביי ארץ־ישראל', עמ' 52. גילבר, שם, לוח 5.

56 קדרון, 'השפעת תוצאותיהם של מאורעות 1929'. עוד על התפתחות האוכלוסייה היהודית בחיפה 1918 עד 1938 ראו: איזנברג, 'מפקד האוכלוסייה היהודית בחיפה – תרצ"ח'.

57 מחמוד יזבק, 'מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים בחברה הערבית של חיפה, מהכיבוש הבריטי עד סוף המרד הערבי', כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 367-392.

לאוכלוסייה כולה. הוא הכיר בצורך בשיתוף פעולה עם התושבים היהודים כדי למנוע פגיעה בעבודה המוניציפלית. לפיכך שילב לראשונה נציגים יהודים במועצת העיר, ואף פתח לפני יהודים את מגזר העבודות הציבוריות בעיר, על מגוון משרותיו הן בפקידות, במגזר השירותים המוניציפליים, הן בעבודת כפיים. כך חדרה השפה העברית למנהלה העירונית, ובשכונות שאוכלסו בעיקר ביהודים נמנע חיכוך מיותר בינם ובין ערבים.⁵⁸ בו בזמן, בעזרת חוקת הקהילות (1928) שהתקבלה בממשלת המנדט, אוחדו העדות הספרדית והאשכנזית בעיר במסגרת ארגונית חדשה שעוגנה בחוק. המעבר מוועד עדה לוועד קהילה סימן את המעבר מקהילה דתית בתקופה העות'מאנית לקהילה לאומית המיוצגת על ידי ועד הקהילה לפני ממשלת המנדט. השתלבותו של ועד הקהילה במוסדות הלאומיים של היישוב היהודי בארץ ישראל, גם אם ידעה עליות ומורדות, ציינה את השייכות הלאומית של הקהילה היהודית בחיפה.⁵⁹ שייכות זו ניכרה בייסודה של 'לשכת המסחר העברית' בחיפה (1921), שיצרה הפרדה לאומית בין קבוצות העילית היזמיות במגזרים היהודי והערבי.⁶⁰ הפרדה דומה הלכה והתקבעה בין עובדים יהודים לערבים במיזמים העירוניים. בשוק העבודה במגזר הפרטי בפלשתינה המנדטורית, קובעת דבורה ברנשטיין, 'כוח העבודה [...] היה מובחן על בסיס לאומי. הפועלים הערבים עבדו במגזר הערבי ורק לעתים רחוקות, בעת הצורך, הועסקו בו גם פועלים יהודים מקצועיים. הפועלים היהודים הועסקו ברובם המכריע במגזר היהודי, והיו עקר כוח העבודה בו'.⁶¹ בעוד הקהילה היהודית של בירות התגבשה כקהילה אתנו-דתית בחברה רבת-תרבותית, הקהילה היהודית הצומחת בחיפה התאפיינה כ'קהילה לאומית'.

צמיחה כלכלית בפריפריה המתאגדת: ההזדמנויות היזמיות החדשות

ההשתלבות הכלכלית הבין-לאומית באמצעות קולוניזציה הייתה כרוכה בהרחבת השוק ובהיווצרותן של הזדמנויות כלכליות חדשות. מקומן של בירות ושל חיפה במדיניות של שלטונות המנדט הצרפתי והבריטי עיצב את אופיין.

- 58 תמיר גורן, 'פשר' השיטה האידיאלית': חסן ביי שוכרי והיהודים בתקופת המנדט', **זמנים**, 82 (2003), עמ' 16-29. את האקלים הנוח יחסית ששרר בעיריית חיפה זוקף אליקים רובינשטיין גם להיעדר חיים מוניציפליים משותפים מוקדמים בין יהודים לערבים בעידן העות'מאני. יהודי העיר היו רובם ככולם מהיישוב החדש, ולא חוו את המעבר ממעמד נחות בצל השלטון העות'מאני למעמד אזרחי בעידן המנדטורי. ראו: אליקים רובינשטיין, 'יהודים וערבים בעיריות ארץ-ישראל (1926-1933) - ירושלים ועיריות אחרות', **קתדרה**, 51 (אפריל 1989), עמ' 122-147.
- 59 קדרון, **בין לאום למקום**.
- 60 'מה נעשה לעירנו חיפה - ליובל ה-40, 1921-1961', לשכת המסחר והתעשייה חיפה, 1961, עמ' 7.
- 61 דבורה ברנשטיין, 'כאשר "עבודה עברית" איננה עומדת על הפרק: הסתדרות העובדים לנוכח המגזר הממשלתי המנדטורי', **כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003)**, עמ' 83.

בירות

משנת 1888 הייתה בירות בירת מחוז עות'מאני חדש ועיר נמל חשובה. כבירה מנהלית היא שימשה כמקום מושבם של קונסולים, משרדים של בעלי זיכיונות ומוסדות זרים. עקב כך היא נעשתה ליעד הגירה פנימי של משפחות מהמעמד הבורגני ששאפו להרוויח מההזדמנויות החדשות שנוצרו בה ליזמים. הצמיחה הדמוגרפית של אוכלוסיית בירות משלהי המאה ה-19 ועד ערב מלחמת העולם הראשונה לוותה בהנחת תשתיות עירוניות ביזמתן של מדינות מערביות, צרפת בעיקר. אלה כללו אספקת מי שתייה וניקוז מי קולחין, תאורת רחוב בגז, חשמליות, שירותי דואר וטלגרף, בתי ספר, בתי חולים, בתי דפוס והוצאה לאור. אבל חלקו הגדול של ההון הצרפתי הושקע במערכות התחבורה והתקשורת, בבנקאות ובביטוח.⁶² חברה צרפתית זכתה בזיכיון להפעלת הנמל, שנפתח ב-1893, נהנה ממהפכת התחבורה ומההתרחבות הכלכלית של אירופה על חשבון נמלים ישנים כמו צידון ואפשר לאוניות הקיטור החדשות לעגון בבטחה במימיו העמוקים. ככל שהתהדקו קשרי הסחר בין אירופה ללבנון וגדל תפקידה של בירות בסחר החוץ, התרופפו קשרי המסחר האזוריים שלה עם נמלים בסביבתה (מצרים, טורקיה). בפרט הצטמצם נפח הסחר של בירות עם נמלי איזמיר, איסטנבול ואלכסנדריה. מעתה הגיע היבוא ישירות לנמל בירות ומשם הופץ באזור.⁶³ בשלהי העידן העות'מאני נשלח 90 אחוז מיצוא המשי דרך נמל בירות, אך רק מעט מההון שהשקיעו הצרפתים הופנה לחקלאות ולתעשיית המשי המקומית, שאליה חדרו יזמים מקומיים. למרות ההשקעות של צרפת, עד ערב מלחמת העולם הראשונה הייתה בריטניה היצואנית הגדולה ביותר ללוונט, וסיפקה יותר מ-48 אחוז מהיבוא של בירות.⁶⁴

ב-1 בספטמבר 1920, משהוחל מנדט צרפתי על 'לבנון הגדולה', נעשתה בירות לבירתה. ליחידה הכלכלית החדשה נקבע מטבע רשמי עובר לסוחר, לירה סורית-לבנונית, שאפשר היה להמירו כנגד הפרנק הצרפתי.⁶⁵ כך איחדה צרפת את השוק של בירות עם שוקי המטרופולין הצרפתיים, כפי שנהגה בכל מושבותיה. איחוד המטבעות הסורי-לבנוני, שילובם במערכת הפיננסית הצרפתית ואיחודם הכלכלי למעשה של המכסים הלבנוני והסורי (שהיו נפרדים להלכה), פגעו ביחסי המסחר עם כלכלות אזוריות כמו המצרית והטורקית.⁶⁶ השינוי בשוק בבירות משוק אזורי לשוק קולוניאלי צרפתי, מתאים לתיאורו

Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy' 62

Gates, *The Merchant Republic of Lebanon*, p. 15 63

Ibid., pp. 15-17 64

65 'מדריך ס', 1930, עמ' 683-689, 704; לשערי החליפין של הלירה הסורית-לבנונית בשנים 1939-1920. Gates, *ibid.*, p. 21, Table 2.3.

66 הצמדת השטרות הסוריים-לבנוניים לפרנק הצרפתי גרמה לתנודות בשער המטבע הסורי-לבנוני עד 1928, שאז הוצמד המטבע הצרפתי לסטנדרט הזהב, והדבר גרם לפיחות ולירידות ערך של המטבע שהסכו נזקים כלכליים כבדים עד 1939. Gates, *ibid.*, p. 20.

של סם לוי של נציגים מסחריים מסוריה ומלבנון שזכו, כמו המושבות האחרות של צרפת, לביתן נפרד בתערוכה בין-לאומית קולוניאלית שעתידה הייתה להתקיים בפריז ב-1931.⁶⁷ השלטון הישיר על לבנון הגביר את יכולת התחרות הכלכלית של צרפת באזור. המדיניות המנדטורית קידמה ניאוו-מרקנטיליזם באמצעות כינון יחסי מסחר עם מדינות בלוונט (כפי שפעלה באפריקה). לצד זה הופעל סחר חליפין של מוצרי תעשייה צרפתית במוצרים קולוניאליים או בסחורות מוגמרות למחצה, במעגל סגור. בעלי הון צרפתיים יכלו לפנות לפקידות הצרפתית המקומית, שהייתה קשובה לאינטרסים הפיננסיים של חברות שבעליהן היו ממרסיי וליון, מרכזי התעשייה הצרפתית, והעדיפה אותם על פני מתחרים זרים או מקומיים. באופן זה יכלו חברות צרפתיות להשתלט על זיכיונות שהיו קודם לכן בידי חברות זרות אחרות ואף לסכל את כניסתן לענפי כלכלה חדשים בלבנון.⁶⁸

סם לוי הציג את סוריה ואת 'לבנון הגדולה' כחטיבה אחת, אך הוא כתב על בירות בלבד. הווי אומר, לסוחר בלוונט של שלהי שנות העשרים הייתה בירות הבירה של 'לבנון הגדולה' והמרכז המסחרי של סוריה ושל 'לבנון הגדולה' תחת השלטון המנדטורי הצרפתי. סם לוי שיקף את המדיניות ששאפה להפוך את בירות ל'ציר צמיחה' (growth pole) אזורי של סחר, פיננסים ושירותים. המדיניות המנדטורית הצרפתית הקצתה לעיר תפקיד כפול: לשמש ציר כלכלי מרכזי במזרח התיכון ולהעניק שירותים, בין השאר לארץ ישראל, ולהתמודד עם האיום שהציבה התעשייה של ארץ ישראל הבריטית, שמוקדה היה בחיפה, עיר הנמל המתפתחת.⁶⁹ התנגדות הפקידות הצרפתית להנחת מסילת ברזל בין חיפה לבירות (1929), עוד לפני בניית הנמל בחיפה, נומקה בטענה 'פן יעלה עוד ערך הנמל בחיפה ונמלי סוריה ידלדלו לגמרי'.⁷⁰ בו בזמן הקציבה הממשלה הצרפתית 150 מיליוני פרנקים, שניתנו כהלוואה לחברה הנמל בבירות להגדלתו כדי שיתחרה בנמל חיפה.⁷¹

מדיניותו הכלכלית של הקולוניאליזם הצרפתי לא עודדה צמיחה תעשייתית. לא נוסדו תעשיות מודרניות חלופיות לתעשיית המשי ששקעה עקב הירידה בביקוש התעשייתי העולמי למשי טבעי, שלא עמד בתחרות עם המשי המלאכותי הזול. מדיניות חבר העמים בשטחי מנדט, מדיניות 'הדלת הפתוחה', חשפה את השוק המקומי הקטן ליבוא מתחרה ממדינות מתועשות. המנדט הצרפתי הנהיג מיסוי רגרסיבי שרובו מנה מיסים עקיפים, מכסים ובלו, למימון הוצאות המדינה. בנסיבות אלה מובן מדוע בעלי אינטרסים צרפתיים-לבנוניים ביכרו את סחר המעבר (transit trade) על פני התעשייה. למרות העלייה במכסי המגן משנת 1921 עד 1934, עדיין נחשבו אלה נמוכים מדי להגנת תעשיות חדשות. משלוחי כספים של מהגרים לבנונים לארץ מוצאם (emigrant remittances) הניעו את הצמיחה

67 'מדריך סם', 1930, עמ' 684.

68 Gates, The Merchant Republic of Lebanon, pp. 17-19

69 בין 1920 ל-1943 הורחבה רשת הכבישים פי חמישה, מ-500 ק"מ ל-2,500 ק"מ, כשבירות במרכז הרשת. שיפור זה האיץ כניסת מכוניות. נבנה נמל תעופה שנחנך ב-1936. Ibid., pp. 31-33.

70 'לבנון מתנגדים למסילת ברזל בין בירות לחיפה', דבר, 13.3.1929, אעה"י.

71 'מכשירים את בירות שתתחרה בחיפה', דאר היום, 16.12.1929, שם.

המסחרית, ובעיקר סייעו למימון סוחרים קמעונאים קטנים, בעלי מלאכה ומיזמים שאינם חקלאיים. העברות הכספים של מהגרים ללבנון בין 1920 ל-1926 הוערכו בכ-30 מיליוני פרנקים צרפתיים בכל שנה.⁷²

בשנות העשרים הסתמנה צמיחה ביבוא, וזה גבר על היצוא. השינוי הגדול ביותר בסחר עם אירופה היה בהמרת היבוא מבריטניה ביבוא מצרפת מ-1925.⁷³ ב-1931 כשלושה רבעים מהיצוא היו מוצרים ראשוניים, ואילו כמחצית מהיבוא היו מוצרי תעשייה. המדיניות המנדטורית עודדה התפתחות זו כאשר שימרה את שוק סוריה לסוחרים בירות. הדבר התאפשר בזכות האיחוד הכלכלי דה פקטו של סוריה ולבנון.⁷⁴

מלואים, בעיקר סוחרים בעלי קרקעות, סיפקו לכפריים אשראי קטן ויקר (בריבית גבוהה לטווח קצר) שלא אפשר להם להטמיע טכנולוגיות מודרניות לייעול הייצור החקלאי. הירידה בביקוש למטווה משי טבעי שינתה את האוריינטציה של הייצור החקלאי לטובת השוק הפנימי שהתרחב.⁷⁵ ברם מקורות ההון החשובים להנעת יזמות היו הבנקים המסחריים של בירות וחברות מסחריות צרפתיות ולבנוניות. אלה העדיפו סחר, פיננסים ונכסים – שם הסיכונים היו נמוכים והתשואה גבוהה. כך הסתמנה מגמת גידול בסחר ובשירותים.⁷⁶ אלא שהמכסים על סחורות, כמו חומרי בניין (11 אחוז), שהטילו הצרפתים בבירות, היו גבוהים כמעט פי ארבעה מאלה שבחיפה הבריטית (3 אחוזים). נוסף על כך, ערך הסחורה לתשלום המס בבירות נקבע על פי מחיר השוק ביום הגעתה לבירות, ואילו בחיפה – לפי מחיר הקנייה בבתי החרושת בארץ המוצא. זה הפך את 'חוף חיפה' למתחרה בנמל בירות. סחורות מסוימות הובאו כבר ב-1921 דרך 'חוף חיפה', והכניסו 'יותר משני מיליוני פרנקים' לחיפה ממכסים אלה.⁷⁷ חששם של סוחרים בירות מהתחרות הצפויה עם חיפה עוד לפני הקמת הנמל, הוליד ניסיונות להתמודד עם הבעיה. ב-1925 יצא פקיד צרפתי בכיר לארץ ישראל כדי לבדוק את האפשרות להקים מסילת ברזל בין טריפולי לחיפה דרך בירות וראש הנקרה. נרקמה תכנית ליצור שותפות עם הבריטים כך שחברה צרפתית תבנה את המסילה מנקורה (ראש הנקרה) לטריפולי, וחברה בריטית – מנקורה לחיפה.⁷⁸ בשנות העשרים דרשו סוחרים בירות להפוך את בירות לנמל חופשי ממס כדי לעודד את הסחר בין שווקים בין-לאומיים לאזוריים. תחת לחצם המתמשך החליטו השלטונות הצרפתיים ב-1930 להקים נמל חופשי ממס בבירות, שישמש להעברת סחורות לעיראק, לפרס ולאפגניסטן, כדי להתחרות בחיפה.⁷⁹ החשש מתחרות עם נמל חיפה הניע את ראש לשכת המסחר

Gates, *The Merchant Republic of Lebanon*, pp. 24-31 72

Ibid., pp. 15-17 73

Ibid., pp. 24-31 74

Ibid., p. 22 75

Ibid., pp. 24-31 76

'חוף חיפה מתחרה בחוף בירות', *דאר היום*, 7.6.1921, אעה"י. 77

שם, 14.6.1925, עמ' 3, שם. 78

על הדים שנשמעו בעיתונות היהודית בארץ ישראל, ראו: 'נמל חופשי בבירות', שם, 30.9.1930, שם. 79

בבירות, בשנת 1930, לדרוש גם להאיץ את הקמת המסילה הרחבה בין טריפולי לבירות, ולהרחיב את הנמל.⁸⁰ מסקירה זו עולה כי אופיין של ההזדמנויות החדשות שנוצרו ליזמים בעשור הראשון הארוך לשלטון המנדטורי-צרפתי היה מסחרי ופיננסי, לא תעשייתי.

חיפה

לפי סעיף 18 בהסכם המנדט הבריטי ניתנה קדימות לעריכת הסכמי מכסים בין ארץ ישראל למדינות שהיו שייכות לטורקיה ולארצות ערב. עם זאת, כדי לוודא את המשכו של סחר אזורי חופשי, נחתם בשנת 1921 חוזה סחר בין ארץ ישראל לסוריה, שפטר סחורות מקומיות ממכסי יבוא ופיקוח על סחר המעבר של סחורות זרות בין שתי הארצות. הסכם זה, פטור ממכסים על יבוא סחורות דרך סוריה, הסב הפסדים ליצרנים הארץ-ישראלים מפני שהחיל את הפטור גם על חומרי גלם או על חומרי גלם למחצה לייצור המקומי הסורי, ובכך הוזיל את מוצרי התעשייה מסוריה יותר מן המוצרים מארץ ישראל. על רקע זה הוכנס התיקון הראשון בחוזה הסחר ב-1929, ובו הוגדר המונח 'סחורות ממוצא מקומי' ביתר בהירות כדי לשמר את העיקרון של סחר חופשי בין שתי הארצות באופן שייטיב עם שתיהן.⁸¹

ברם, שלא בבירות, שנועדה לשמש מרכז סחר ושירותים אזורי, חיפה סומנה בידי שלטון המנדט הבריטי כ'עיר העתיד', מרכז תעשייתי שבו מסילת ברזל לשינוע סחורות וחומרי גלם לנמל מים עמוקים שאליו ינותב בעתיד צינור הנפט ממוסול.⁸² לשם כך עבדו על פיתוח נמל חיפה ועל בניית דרכי גישה לנמל ולעיר.⁸³ כבר ב-1906, עם הנחתה של מסילת הרכבת מחיפה לחורן ולדמשק, צפה הקונסול הבריטי בבירות כי נמל חיפה עתיד להיות נמל גדול. ממלחמת העולם הראשונה נחשב נמל חיפה ל'נמל העתיד' של בריטניה במזרח התיכון, וארץ ישראל נחשבה לחזית מבטיחה להתפתחות קולוניאלית (Land of Progress).⁸⁴ חיפה שימשה מרכז צבאי וכלכלי של המנדט ומשם נוהל כל צפון הארץ, בכלל זה השטחים שהיו בתקופה העות'מאנית חלק מנפת עכו. בשנת 1925 החליט השלטון הבריטי לנצל את הנתונים הטבעיים של המפרץ לתועלת בנייתו של נמל מים עמוקים אשר ישמש גם נמל מעבר לכל המזרח התיכון.⁸⁵ התנאים הטבעיים של המפרץ עם המים העמוקים, שהיה כפול בגודלו מנמל בירות, אפשרו לבריטים לתכנן בניית נמל מודרני שימש נמל מעבר למסופוטמיה ומסוף לצינור הנפט מכירכוכ וממוסול שבשטחי עיראק המנדטורית-בריטית,

80 'בירות חוששת להתחרות', דבר, 10.12.1930, שם.

81 El-Eini, 'Trade Agreements and the Continuation', p. 177

82 על חיפה, 'עיר העתיד', בירת ארץ ישראל המנדטורית, ראו: Jacob Norris, *Land of Progress: Palestine in the Age of Colonial Development, 1905-1948*, Oxford University Press, Oxford 2013, pp. 99-138.

83 ביגר, *מושבת כתר או בית לאומי*, עמ' 164-169, 211-209.

84 Norris, *Land of Progress*, pp. 47-53, 99-138

85 על פיתוח נמלי הים, ראו: ביגר, *מושבת כתר או בית לאומי*, עמ' 114-116.

וממנו – לייצא את הנפט ומוצריו דרך הים התיכון. למימוש מטרה זו תכננו להניח תשתית של מסילות ברזל מאזורי שדות הנפט בעיראק לנמל חיפה.⁸⁶

המדיניות התעשייתית שהוחלה מאמצע שנות העשרים והגנה במידת מה על הייצור המקומי מפני תחרות עם מוצרים מיובאים, הניבה צמיחה פנימית בסוף העשור הראשון (מ-1928 עד אמצע 1930) בכל מגזרי הפעילות הכלכלית. שינוי זה הניע את ממשלת ארץ ישראל המנדטורית להשקיע בעבודות תשתית ציבוריות בשנים 1927-1931. מחציתן מומנו בעזרת הפצת מלווה פיתוח ארץ-ישראל בשוק ניירות הערך הלונדוני ובערבות האוצר הבריטי.⁸⁷

תכניות אלה יצרו הזדמנויות חדשות ליזמות בתעשייה הכבדה כבר בשנות העשרים. מרחב המפרץ החיפני המתפתח משך אליו יזמים מהגרים יהודים שהגיעו בעלייה הרביעית (1924-1929). בעיקר מפולין, והיו בעלי ידע תעשייתי-מכני, מיזמנויות מקצועיות ויכולת לגייס הון להשקעה ולגיוס עובדים מיזמנים.

הזדמנויות בפנינסיים, בסחר החוץ ובהפצה ויזמים מהגרים בבירות

למרות היעדר מידע מדויק ומפורט על העיסוקים של יהודי בירות בתקופה שקדמה למנדט הצרפתי, מתיאורי מבקרים ונוסעים ידוע כי הם נטלו חלק בסחר הפנימי והבין-לאומי, בבנקאות ובתיירות. כנראה רובם היו סוחרים ופקידי מסחר ומיעוטם בעלי מלאכה.⁸⁸ ברשימותיו של בוטרוס לבאקי, שנבנו על בסיס דיווחי קונסולים צרפתיים, וכוללות חברות מסחריות שפעלו בבירות בעשורים האחרונים לשלטון העות'מאני (1889, 1901-1914),

86 התנגשות אינטרסים של מנדט צרפתי ומנדט בריטי, בעניין שליטה על מקורות הנפט בעיראק וקביעת נתיב צינור נפט שיגיע לים התיכון, בוטאה כבר בשיחות שהסתיימו בהסכם סייקס-פיקו במאי 1916, כאשר צרפת ויתרה בפועל על הזיכיון לשדות הנפט של מוסול. בהשפעת אינטרסים של מנהיגים מקומיים באזור, ובראשם המלך פייסל אבן חוסיין, שנדחק בידי צרפת מהשלטון על סוריה (1920), לא נבחר הנתיב הסורי, הקצר והזול יותר למעבר צינור הנפט משדות הנפט שבצפון עיראק (מוסול, כירכוכ) לנמל טריפולי, שהיה נתון לשלטון המנדט הצרפתי. המלך פייסל, אשר שאף לעשות את עיראק למוקד פעילות מסחרית, התנגד לשליטת המנדט הצרפתי על זרימת הנפט מעיראק לנמל טריפולי. הוא תמך בבריטים ש'העניקו' לו את כס המלוכה על עיראק ב-1921 ואף הבטיחו הנחת מסילת ברזל חיפה-בגדאד, שתהיה לציר הפיתוח הכלכלי במזרח התיכון. כך הוכרע ב-1928 שנתבי צינור הנפט יעבור דרך נמל חיפה. ראו: Edward P. Fitzgerald, 'France's Middle: Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918', *The Journal of Modern History*, 66, 4 (December 1994), pp. 697-725; Idem, 'Business Diplomacy: Walter Teagle, Jersey Standard, and the Anglo-French Pipeline Conflict in the Middle East, 1930-1931', *The Business History Review*, 67, 2 (Summer 1993), pp. 207-245.

87 גרוס, 'המשק היהודי בארץ ישראל בשנים ללא תווית', עמ' 287-293.

88 Schulze, *The Jews of Lebanon*, p. 35

נרשם מספר דל מאוד – ואפילו זניה – של חברות בבעלות יהודים.⁸⁹ לוח 1 מציג את המיזמים היהודיים בבירות המופיעים ב'מדריך סם' 1930 לפי ענפים ותת-ענפים.⁹⁰

לוח 1: מיזמים יהודיים בבירות, 1930

ענף	תת-ענף	סך כל	מספר החברות	אחוז החברות
		החברות	החברות	המסחריות בתת-הענף
		החברות	המסחריות	המסחריות
		בתת-הענף	בבעלות יהודית	בבעלות יהודית מסך כל המיזמים בתת-הענף
מזון ומשקאות	מכולת	33	2	6
	מצרכים קולוניאליים	51	2	4
כימיקלים ותרופות	בתי מרקחת	2	2	100
	מים מינרליים	6	1	17
מתכת	מכוניות וחלקי חילוף	21	1	5
	מכשירי חשמל	9	1	11
	תכשיטנים, צורפי זהב וכסף	8	1	13
	חפצי ברזל ומתכת קטנים	26	8	31
הלבשה	סריגים	29	6	21
	אפנה ומוצרי משי	19	4	21
	הלבשה מוכנה (קונפקציה)	8	1	13
דפוס	סרטי קולנוע	3	2	67
	עיתונים	36	2	6
טבק וסיגריות	נייר לסיגריות	6	1	17
סחר במוצרי מותרות	כלי כסף, קריסטל	6	3	50
	משקפיים	5	2	40
סחר בסחורות	חנויות כולבו	5	2	40
	סחר מעורב במוצרי תעשייה	67	21	31
סחר חוץ ותיווך גדול	סוכני ימאות	23	1	4
	סוכני שילוח	10	1	10
	סוכני ביטוח	23	2	9
	ייצוג-תיווך	146	17	12
	מלונות	53	2	4
פיננסים	בנקים ובנקאים	28	5	18
	חלפנות	13	2	15

89 Labaki, 'The Commercial Network of Beirut', pp. 249-253, 254-257

90 'מדריך סם', 1930, עמ' 707-724; לקטגוריות של ענפים קובצו הקטגוריות המקוריות (תת-ענפים) לפי החלוקה הנהוגה במפקדים של התקופה. כיוון שהמטרה הייתה לחשוף את תחומי הפעילות היוזמת היהודית, יש חזרות בתת-ענפים על פי המקור; לשמות החברות מסחריות היהודיות במקור, בצרפתית, ראו: נספח 1; שילוח וימאות כלולים בשתי קטגוריות שונות, ולכן פירטתי את החברה שבנספח פעמיים, בכל אחת מהקטגוריות.

מבנה ענפי יזמי

נראה שהמבנה הענפי של היזמות היהודית בבירות בעשור הראשון תחת השלטון המנדטורי הצרפתי היה שונה מכלכלת הרוב האורבני: צר ומרוכז. מאילו ענפים נעדרו יזמים יהודים? באילו תחומים היה ייצוג גדול של יותר חברות מסחריות של יהודים מכאלה שלא היו בבעלות יהודית?

תעשייה כימית, בניין ותשתיות

יזמים יהודים נעדרו מייצור וסחר בחומרי בניין (14 חברות), שיש (6), סיד ומלט (10), ברזל ומתכות (8); אנרגיה (דלק ובנזין) (6), פחם (6); ומקטגוריית 'קבלנים' (13). ענפים אלה נשלטו בידי החברות המערביות והצרפתיות או בידי נציגיהן, היזמים הנוצרים המקומיים. בשנות העשרים כמעט לא התפתחו תעשיות חדשות. עם המעטות שהיו, הייתה תעשיית הגומי החדשה, והיא יוצגה בידי שני מגפרים לא יהודים.⁹¹

טקסטיל והלבשה

לא היו יזמים יהודים בסחר בתשומות לתעשיית הטקסטיל ובהפצת מוצריה. זו נחשבה במדינות הלאום ל'נחלת הרוב' הלאומי: טוויית משי וייצור אריגי משי מתוצרת מקומית (3); סחר בכותנה גולמית (2); ושטיחים פרסיים. תחומים אלה אופיינו בהשקעות הון גדולות וקבועות, בעבודה אינטנסיבית ובמיומנויות מסורתיות של מקומיים ומהגרים מן האזורים הכפריים של האימפריה העות'מאנית. כך, לדוגמה, יוצרו שטיחים פרסיים בידי ארמנים (4). כמו כן יהודים נעדרו מסחר בעור, מעובד וגולמי כאחד, המספק תשומות, כלומר חומרי גלם, לתעשיית הנעליים שנשארה באופן מסורתי בידי קבוצות אתניות כמו היוונים, ששלטו במלאכת הסנדלרות באימפריה העות'מאנית.⁹²

למרות היעדרם מהסחר בגורמי ייצור הקשורים לתעשיית הלבשה, כגון סחר במכונות תפירה (3), השתלבו יזמים יהודים, באורח אופייני לאוכלוסיות מהגרים, בתעשיית הלבשה – תעשייה קלה – שצמחה במהירות עקב הכפלתה של אוכלוסיית בירות בעשור הראשון לשלטון המנדטורי הצרפתי.⁹³ יזמים יהודים החלו לממש את ההזדמנויות החדשות, וייצוגם בתעשיית הלבשה היה גבוה במיוחד (פי 10 עד 20 משיעורם באוכלוסייה). הייתה להם שליטה 'אנכית' בתעשייה זו – החל בהפצת תשומות לתעשיית הלבשה, עבור לייצור סריגים ופריטי הלבשה להמונים (קונפקציה), וכלה ביבוא ובהפצה של פריטי אפנה מהתעשייה המערבית ל'מתעשרים החדשים'.⁹⁴ בתעשיית הלבשה המוכנה יכולים היו

91 'מדריך סם', 1930, עמ' 724.

92 השו עמ: מירון, 'חוטים מקשרים'.

93 על צמיחת האוכלוסייה בבירות ראו: p. 9, Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy'.

94 השו עמ: מירון, 'חוטים מקשרים'.

יזמים מקבוצות אתניות להתחיל בהשקעות מתונות ולא קבועות (מכונות סריגה, מכונות תפירה) וליהנות מזמינות כוח עבודה אתני, מיומן למחצה, נאמן ומסור. בייצור הלבשה להמונים השתתפו גם חנויות הכולבו שבבעלות יהודית-אירופית, 'טירינג' ו'אורודי-בק', שיזמו סדנאות למטרה זו.⁹⁵

סחר בסחורות

ליזמים יהודים היה ייצוג יתר גם בסחר בסחורות, הידוע כענף של מהגרים ושל מיעוטים. הם שימרו את הזיקה של היצרנים במדינות המערב אל הצרכנים במדינות המתהוות במזרח הקרוב, בין 'המדינות המייצרות והיצואניות, כגון אנגליה, צרפת ואיטליה, [ובין] המדינות המייבאות והקוננות של המזרח הקרוב'.⁹⁶ יבואנים סיטונאים וקמעונאים יהודים יצרו שוק צרכנים בבירות למצרי תעשייה של המערב, אך כמעט לא נכחו ביצוא חומרי גלם או חומרי גלם למחצה לתעשייה במטרופולין הצרפתית.

נוכחות גבוהה של יהודים ביבוא מוצרי מותרות (כלי כסף, קריסטל) ושליטה ביבוא תרופות מצרפת וממדינות אחרות מלמדת שהיו לסוחרים היהודים בבירות יכולות מימן גבוהות. שני בתי מרקחת של יהודים, 'סאלם' ו'פראח', שלטו בסחר בתרופות ובאביזרים נלווים.

נוכחותם של סוחרים יהודים בהפצת 'מנופקטורה' (31 אחוז) שכללה תשומות (סדקית, אריגים, בדים וכו') לתעשיית ההלבשה הייתה רבה לאין שיעור ממספרם היחסי באוכלוסייה. בקטגוריה זו נכללו החברות המסחריות שבעליהן נמנו עם הסוחרים הגדולים בקהילה היהודית ואף עם מנהיגיה: 'יעקב דנה ושות', 'דנה וגהה', 'דנה זאקי', 'האחים בנימין', 'ענזרות יעקב ובניו', 'דשי ומאן', 'דשי איזאק', 'דואיק, חכים ואחיהם', 'פול דואק', 'אהרן חזן ומואיז', 'האחים לוי', 'בנימין טאסו' ו'ברוך טליו' (ראו נספח 1). הם היו בעלי מיומנויות וניסיון ביבוא אריגים בריטיים עוד מערי המרחב הסורי שממנו הגיעו כמהגרים. שם הם סיפקו אריגים לא רק במענה לביקוש המקומי אלא למרחב האזורי.⁹⁷

בתי מסחר בבעלות יהודית מקומית היו 'מלקי ומנשה', חברה מסחרית שנראתה ברשימות כבר במפנה המאות ה-19-20; בית המסחר הגדול 'ענזרות' בבירות, בבעלותו של עזרא ענזרות ובנו ז'ק (ראו בנספח 1), שנוהל בידי גיסו, יוסף דוד פראח, עד שנת 1934.⁹⁸ בתי

Uri M. Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga*, Ottoman Bank Archive & Research Centre, Istanbul 2007, pp. 19-47 95

'מדריך סם', 1930, עמ' 395. 96

צבי זוהר, 'קהילות ישראל שבסוריה, 1880-1918: ראשי פרקים בדמוגרפיה, כלכלה, ומוסדות הקהילה בשלהי השלטון העות'מאני', *פעמים*, 44 (תש"ן), עמ' 90-91. 97

Schulze, *The Jews of Lebanon*, p. 37; לפי אברהם אלמליח, יוסף דוד פראח (1878-1945) החל את דרכו כמורה בבתי ספר של כ"ח באגן הים התיכון. מ-1903 עד 1908 ניהל את בית המסחר של ענזרות ואחר כך את שלו (1908-1915). מאז 1915 שימש נשיא קהילת בירות ונשיא לשכת 'בני ברית' בעיר (1915-1945). ראו: אברהם אלמליח (עורך), *זכרון יוסף: קובץ לזכרו של ר' יוסף דוד פראח ז"ל, נשיא הקהילה היהודית ו'בני ברית' בבירות*, הוצאת משפחת פראח, ירושלים תש"ח, עמ' 12. 98

מסחר יהודיים, לדוגמה 'ענורות', נוהלו בידי קרובי משפחה והושתתו על אמון שנבנה בעזרת קשרי משפחה. כך יצרו יבואנים יהודים דוברי צרפתית שוקי צרכנים למוצרי תעשיית האפנה הצרפתית. החייט ס' מולכו הציע בפרסומת לסוחר היהודי מבירות 'להתלבש' אצלו בפריז.⁹⁹ בפרסומת יש רמז לקשרים הדוקים בין פריז, בירת האפנה שבמטרופולין הצרפתית, ליבואנים יהודים מבירות.

לבתי המסחר בבעלות יהודית מקומית הצטרפו רשתות של חנויות הכולבו והאפנה שהיו בבעלות יהודית אירופית. סניפיהן נפרשו בערי הנמל בים התיכון ובכללם סניף בבירות: 'אורוזדי-בק' (Orosdi-Back),¹⁰⁰ וכולבו 'טירינג' (Tiring Grands-Magazines). לפי עדויות בני התקופה יהודים היו בין מפעילי הסניפים,¹⁰¹ אך ב'מדריך סם' לא פורטו שמות המפעילים. לעומת זאת הזיכיון לחנויות 'גאלרי לפאיט',¹⁰² 'בשוק הטוב של פריז' (Au Bon Marché de Paris),¹⁰³ חנויות הכולבו של 'הלובר' (Grand Magasin de Louvre)¹⁰⁴ – היה בידי סוחרים מקומיים נוצרים, ולפחות שלושה מהם לא היו יהודים, כפי שמרמזים שמותיהם: Antoine Berne; Edmond Decaussaut; Tattarachi, Riga & Cie.¹⁰⁵ 'אורוזדי-בק', רשת בתי כולבו בשותפות יהודית-צרפתית-הונגרית, עסקה בממכר מעורב של סחורות לצרכן היחיד. כולבו זה הציע לצרכן סריגים, סדקית, מכשירים וכלים קטנים ממתכת ואף מוצרי מותרות כמו כלי נגינה. חלק מהסחורות יוצרו במפעלים של חנויות הכולבו האלה.¹⁰⁶ ההיסטוריון הגרמני ינס הנסן מציין כי חנות הרשת שהוקמה בבירות הייתה הסניף הראשון והגדול ביותר של בית הכולבו הזה במזרח התיכון, וכי זו הציגה צרכנות מודרנית ועיצבה את הנוף האורבני של בירות. ייסודו ובניינו של הסניף (הושלם ב-1900) בשטח הנמל הביאו כבר בראשית המאה ה-20 לעליית ערך המבנים בנמל ולהחלטת הבנק העות'מאני האימפריאלי לפתוח משרדים חדשים בנמל ב-1905.¹⁰⁷

- 99 'מדריך סם', 1930, עמ' 707: 'Habillez-vous a Paris chez S. Molho'.
100 Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers*, pp. 27, 53
101 Ibid., p. 27, note 117
102 רשת *Galleries Lafayette* נוסדה בפריז בידי Theophile Bader ו-Alphonse Kahn. ראו:
Elana Shapira, 'Jewish Identity, Mass Consumption, and Modern Design', in: Gideon Reuveni and Nils Roemer (eds.), *Longing, Belonging and Making of Jewish Consumer Culture*, Brill, Leiden and Boston 2010, p. 63
103 Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers*, pp. 12-13, 16, 23
104 חנות הכולבו Grand Magazine de Louvre נוסדה בידי האחים פרייה. ראו: Shapira, 'Jewish Identity, Mass Consumption, and Modern Design', p. 63
105 מסיבה זו סווגו רק שתי חנויות הכולבו הנותרות ברשימת החברות מסחריות היהודיות שבנספח 1.
106 על 'אורוזדי-בק' ראו: Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers*, p. 27
107 Jens Hansen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Clanderon Press, Oxford 2005, pp. 252-255
Ibid., p. 53. למקום אחר.

שירותים למסחר: פיננסים, ביטוח, הובלה, שילוח

הנוכחות היהודית בלטה בענף הבנקאות. בנקים בבעלות יהודית השתלבו במערכת הפיננסית של בירות ושימשו כמקורות אשראי מבנקים מסחריים ועד בנקים קטנים ובתי מסלוקה שהעניקו אשראי לכפריים. ברשימות הבנקאים, החלפנים והבורסאים אפשר לזהות בין השאר את השמות האלה: 'חיים אלי דנה', 'האחים ספרא' (Safra Frères et Cie.), 'סטהון פרידמן ושות', 'פרחי ובניו', שכללו חברים מוועד הקהילה. בקהילת הבנקאים היהודים בבירות היו גם פקידיים ומנהלים בכירים בבנקים שלא היו בבעלות יהודית. כך שלום דנה, מראשי הקהילה בעבר ומנהל בנק בקושטא, מונה ב-1930 להנהלת בנק חדש, 'בנק מצרים-סוריה-לבנון'.¹⁰⁸

מקומם של יזמים יהודים לא נפקד גם מתיווך בקנה מידה גדול. ברשימת הנציגים המסחריים נכללו יהודים מקומיים וארץ-ישראלים: חיים בראון, פרנק וגרינברג, לוי ובניו, האחים ספרא, משה הלל דה-פיצ'וטו, ששון קמיל ושות', סיטון [סט הון] פרידמן ושות', סואיד ואיזאק, שמואל תייר, חיים דאנה, יעקב ספרא ויוסף פרחי. הצרפתים שלטו במערכת הפיננסית ודחקו מתוכה קבוצות זרות,¹⁰⁹ אך ליזמים היהודים היה בה ייצוג יתר. הסחר בכסף (בנקאות, חלפנות) נחשב למסורת כלכלית של קבוצות עילית עסקיות מהמרחב הסורי. כך, למשל, נהנה יוסף פרחי ממורשת כלכלית שהתגבשה במשפחתו משך שנים רבות בתקופה העות'מאנית. כך העיד יצחק בן-צבי:

האחים לבית פרחי מילאו תפקיד מדיני חשוב בחיים הכלכליים והמדיניים של סוריה עוד באמצע המאה ה-18 כבנקאים ומנהלי המשק הכספי של מושלי דמשק [...]. ביחוד נודע לתה[נ]לה שמו של ר' חיים פרחי, יועצו של אחמד ג'זאר מושל עכו; ר' חיים פרחי זה היה האיש שקבע את משפטו של מחוז עכו במובנו הכלכלי והפיננסי, במשך ארבעים שנה ויותר, והתייר האנגלי בורכארד, שבקר את הארץ בתחילת המאה ה-19, אומר עליו שבידי ה'צראף' [חלפן כספים] היהודי הזה תלוי גורלה של סוריה כלה.¹¹⁰

עדויות נוספות על 'מעשי השולחנים היהודים לבית פרחי' מביא העיתונאי והחוקר אברהם אלמליח.¹¹¹ אף שאי-אפשר למתוח קו ישיר בין מעמדו של חיים פרחי לעסקים של משפחת פרחי במאה ה-20, שכן משפחת פרחי ירדה מאוד ממעמדה במאה ה-19 והונה פוזר לכל רוח גם בגלל סכסוכי ירושה. עם זאת נשאו בני המשפחה מורשה כלכלית יזמית שסייעה בשילובם במיזמים יהודיים כשכירים ואף כבעלים. כך השתתף בית המסחר 'אמיל פרחי'

108 'יהודי בהנהלת הבנק מצרים-סוריה-לבנון', דאר היום, 19.2.1930, אעה".

109 על המערכת הפיננסית של בירות ראו: pp. 20-22, Gates, *The Merchant Republic of Lebanon*.

110 'בן-צבי, 'לזכר יוסף פרחי', בתוך: אלמליח (עורך), זכרון יוסף, עמ' 27.

111 'אלמליח, 'מקורות חדשים על גדולתם והשפעתם המדינית והכלכלית של השרים למשפחת פרחי בסוריה', שם, עמ' 40-51; עוד על המורשת הכלכלית של יהודים במרחב הסורי, ראו: זוהר, 'קהילות ישראל שבסוריה, 1880-1918', עמ' 108-109.

בסחר בחומרי בניין ובתרופות, שכללו יבוא ושיווק סיטונאי וקמעונאי, שמצריך כושר מימון גבוה. באופן דומה, משפחות דה פצ'וטו וספרא, שהגיעו מחלב, נשאו מורשה כלכלית שכללה מיומנויות בסחר הגדול ובסחר בכסף.

תקשורת המונים

תעשיית הדפוס, שבמקומות רבים במרכז אירופה ובמזרחה סברו שהיא מיוצגת בעיקר בידי יהודים, נשלטה בבירות בעיקר בידי יזמים נוצרים ומוסלמים. ענף תקשורת המונים כלל שני עיתונים בלבד (מתוך עשרות) בבעלות יהודית: האחד, שבועון שיצא לאור בערבית מאז 1920,¹¹² **אלעאלם אלאסראאילי** (העולם היהודי), בבעלותו של סלים מאן, שגם היה עורכו הראשי. העיתון שפך אור על דעת הקהל הערבית בשאלות הנוגעות ליהדות בכלל ולא רק ישראל בפרט.¹¹³ 'העולם היהודי' הופץ אף בחיפה ב-1931 וסייע לשמור על הקשר בין התפוצה היהודית בבירות ליישוב היהודי המתרחב בחיפה.¹¹⁴ העיתון השני, שבועון מסחרי שנכתב בצרפתית, *Le Commerce du Levant* ('הסחר בלוונט'), היה בבעלות העיתונאי תאופיק מזרחי (Mézrahi). על מרכזיותו של העיתון בתקשורת הכלכלית בבירות מעידה העובדה שמזרחי נבחר ב-1931 לוועד הפועל של הסתדרות בעלי העיתונים והעיתונאים בבירות, שכלל 81 חברים.¹¹⁵

השליטה בתעשיית הקולנוע נמצאה בידי יהודים: משה ברקוף ומשה לוי.¹¹⁶ כמו בערים סלוניקי ואיסטנבול שבמדינות ירושה של האימפריה העות'מאנית, גם בבירות הייתה תעשיית הקולנוע חדשה, ועדיין הייתה פתוחה לפני יזמים מהגרים חדשים.¹¹⁷

יזמים יהודים וכלכלת היצוא הראשוני: תעשיית המשי

הקטגוריה 'סחר בפקעות משי' או 'יצואני מטווה משי' בדיווחי הקונסולים הצרפתים (1904-1914)¹¹⁸ בלטה בשלהי התקופה העות'מאנית, אך נעדרה מ'מדריך סם' לבירות

112 על העיתון ראו: ברכה, 'אלעאלם אלאסראאילי'.

113 (כתבנו המיוחד [י'וסף] פ[רחי]), 'מכתב מבירות', דאר היום, 18.9.1931, אעה".

114 שלמה אליהו מאן (Mann), מרחוב ג'ורג' פיקו 20 בירות, הגיע לחיפה כדי להציע לוועד הקהילה העברית של חיפה לחתום על מינוי למשך שלוש שנים בתשלום מראש. בצדו של המכתב אושר בכתב יד כי הכסף כבר נשלח. מעל ללוגו המודפס (בצרפתית ובערבית) של הדף הרשמי של היזם סלים מאן, הוסיפו בכתב יד בעברית 'עתון העולם הישראלי, בירות'. ראו: ארכיון היסטורי עיריית חיפה (להלן: אה"ע"ח), תיק 00204/13 מקום 26546, 15.7.1931.

115 [חסר שם מחבר], 'בירות', דאר היום, 23.6.1931.

116 Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 66, 160-161, 228, 235, 254

117 נעמי לירן, 'בתי קולנוע באיסטנבול בבעלותם ובניהולם של יהודים, 1908-1945', פעמים, 118 (תשס"ט), עמ' 9-47.

118 Labaki, 'The Commercial Network of Beirut', pp. 249-257

בסוף העשור הראשון של המנדט הצרפתי וממדריכי סוחרים מקומיים בבירות בשנות העשרים.¹¹⁹ עובדה זו משקפת את השינוי המבני בתעשיית המשי הלבנונית, שתוצריה עברו מנמל בירות אל התעשיינים הצרפתים בליון ובמרסיי. לפני מלחמת העולם הראשונה (1904-1911) נכללו חברות מסחריות יהודיות בין 70 היצואנים של פקעות משי ומטווה משי מנמל בירות שהוצגו ברשימות הקונסול הצרפתי Ducosso שדיווח על תעשיית המשי.¹²⁰ נמנו עמן ר' שאקאל (Shacal) ויק"א, החברה היהודית להתיישבות (Jewish Colonization Association) מארץ ישראל.¹²¹ ב'מדריך סם' אין נזכרים יזמים יהודים בכל שלבי הייצור, החקלאי והתעשייתי כאחד, בקטגוריה 'משי ואריגי משי מקומיים', שכן תעשייה זו נשלטה בידי יזמים נוצרים.¹²²

בפברואר 1930 השתתפו יזמים יהודים ארץ-ישראלים ב'קונגרס המשי בבירות', שדן בפיתוח תעשיית המשי ותוצרתה בארצות שתחת שלטון מנדט. בכינוס זכו 'חברי הקונגרס לשמוע על ידי הרדיו הרצאה מעניינת על גידול המשי מאת ראש לשכת המסחר של ליון [Lyon], שנשא [ברדיו] את הרצאתו מהעיר טולוז. אחר כך יוצג בפני הנוכחים פילם מעניין על תעשיית המשי וגידולו'.¹²³ בקונגרס, שנמשך ארבעה ימים, בלטה נוכחותם של נציגים מארץ ישראל, 'האגרונום ד' ליאון (בן-יהודה) וה"מ שלוש - שליח לשכת המסחר ארץ ישראל-פולניה', שהשתתפו בדיונים ובמשלחת שביקרה אצל הנציב העליון הצרפתי, והתקבלו בסבר פנים יפות אצל ממשלת לבנון.¹²⁴

שלא כמומחים היהודים מארץ ישראל, שהשתלבו בשלב הייצור החקלאי של חומרי הגלם לתעשיית המשי (בד בבד עם המגדלים הלא יהודים בהר הלבנון), נעדרו יזמים יהודים בבירות משלבי הייצור המשי. ייתכן שהם השתתפו כבנקאים במימון הייצור של פקעות המשי (חומרי גלם) ומטווה המשי (חומרי גלם למחצה) שיוצאו לליון ולמרסיי. שם היה ייצוגם בשיעור של פי 10 מערך מחלקם היחסי באוכלוסייה. לעומת זאת, היזמים היהודים מבירות השתלבו ביבוא ובהפצה של מוצרי משי מוגמרים מצרפת (כחמישית

119 במדריך שנכתב בידי נוצרי מבירות, שמו Gedeon Dalil, לשנים 1923, 1929, אין כל קטגוריה הנקשרת לייצור משי או לגידולו. ראו: Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy', p. 10.

120 Labaki, 'The Commercial Network of Beirut', pp. 251-252.

121 יק"א (נוסדה ב-1891) קדמה לפיק"א (1923), ומ-1896, לאחר מות מייסדה הברון הירש, צירפה לאחריה גם את המתיישבים בארץ ישראל. על פעילותה של יק"א דרך פעילותו של מנהלה אמיל מאירסון ראו: יורם מירוק, 'אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ-ישראל', קתדרה, 62 (דצמבר 1991), עמ' 67-79.

122 על התמורות בתעשיית המשי בהר הלבנון במפנה המאות ה-19 וה-20 עד ערב מלחמת העולם הראשונה, ראו: Kais Firro, 'Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914', *International Journal of Middle East Studies*, 22, 2 (May 1990), pp. 151-169.

123 [חסר שם מחבר], 'קונגרס המשי בבירות', דאר היום, 17.2.1930, עמ' 4; לשכת המסחר ישראל-פולניה נוסדה ב-1926. ראו: 'הלשכה המסחרית: בין פולניה וא"י', שם, 17.2.1926, עמ' 4.

124 Firro, 'Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914'; 'הלשכה המסחרית: בין פולניה וא"י', שם.

מהנוכחים בקטגוריה) (לוח 1). היה זה מענה לביקוש הגדל למוצרי אפנה מיובאים במעגלי ה'מתעשרים החדשים'. במידת-מה זו הייתה בחירה רציונלית של היזמים היהודים בבירות להיכנס לנישה צומחת במקום להפסיד בתעשייה שוקעת, שבלאו הכי נחסמה בפניהם. כך התמידו יזמים יהודים בבירות ליצור שוקי צרכנים למוצרי התעשייה הצרפתית ולא המקומית, וביססו את מערכת היחסים בין המדינות המתהוות במזרח הקרוב למדינות הליבה האירופיות, הקולוניאליות. סם לוי הגדיר זאת כ'קשר בין שתי קבוצות של מדינות: המדינות היצרניות והמייצאות כגון: אנגליה, צרפת ואיטליה, ובין המדינות החדשות במזרח הקרוב, הרוכשות ומייבאות את מוצריהן [של הראשונות]'¹²⁵.

מלונאות: שירותי אירוח לסוחרים יהודים מהלוונט ולבורגנות היהודית מארץ ישראל

תעשיית התיירות בלבנון צמחה בעשור הראשון של המנדט הצרפתי. ביזמת השלטונות הוקמו בבירות בתי מלון מפוארים לאירוח הבאים מ'המטרופולין', צרפת, כחלק מפיתוח 'שווייץ של המזרח התיכון'.¹²⁶ יזמים יהודים השתלבו בתעשייה מתפתחת זו בבירות. ברשימה שמביא סם לוי מופיעים שני המלונות שהיו בבעלות יהודים בבירות, 'רבינוביץ הוטל' (שייך לרשת רבינוביץ, ארץ ישראל) ו'איזמיר'. מלונות אלה נועדו לספק את הביקוש בקרב יהודים בני המעמד הבינוני שהגיעו מארץ ישראל לקיט בקיץ ולסקי בחורף.¹²⁷ למלון 'איזמיר' שבבעלות כהן, ברחוב הנמל,¹²⁸ נוסף ב-1931 מלון 'תל אביב' ברחוב 'ז'ורז' פיקו, שבו התרכזו האליטות העסקיות היהודיות. המלון היה בבעלות משותפת של כהן ויזמים יהודים מקומיים, שאול, פרינטי ואלצפדי.¹²⁹

יזמים יהודים בבירות: יזמי מיעוט אתני במסגרת קולוניאלית

האם התנהגו יזמיה היהודים של בירות כיזמי מיעוט מתווך במצב קולוניאלי? מבחינה דמוגרפית היה המיעוט היהודי קטן בחברה הרב-תרבותית הלבנונית. במסגרות קולוניאליות שאוכלוסייתן עסקה בעיקר בחקלאות – כגון הרוב המוסלמי בעיראק תחת מנדט בריטי – נטו השלטונות הקולוניאליים לתמוך ביהודים כגורם מתווך בינם ובין האוכלוסייה המקומית. לעומת זאת החברה הרב-תרבותית של בירות ייתרה את המתווכים היהודים. בצפון אפריקה שימשו היהודים כמתווכים בין השלטון הצרפתי לאוכלוסיית הרוב

125 'מדריך סם', 1930, עמ' 395.

126 Buheiry, 'Beirut's Role in the Political Economy', pp. 5-6, 12

127 סם לוי מתייחס לתעשיית התיירות ב'לבנון הגדולה' בסוקרו את אתרי התיירות הבולטים בליווי תמונות של הנופים המרהיבים והאתרים הארכיאולוגיים, וממליץ לתיירים לבקרם. בת התקופה מעידה שהיה ביקוש לביקוש בלבנון בקרב מהגרים אשכנזים שהגיעו לארץ ישראל. ריאיון עם פסיה קולנדר, גבעתיים 2014.

128 'מדריך סם', 1930, עמ' 724.

129 דאר היום, 12.7.1931, אעה"י.

המוסלמית, אך המנדט הצרפתי בסוריה-לבנון פעל תחת מגבלות שקבע חבר הלאומים. נאסר עליו ליישם מדיניות שעלולה לשנות את מבנה האוכלוסייה המקומית. יתר על כן, בלבנון היו לצרפתים קשרים היסטוריים עם האוכלוסייה הנוצרית המארונית, והם הגנו עליה.¹³⁰ השלטונות הצרפתיים, שאליהם הצטרפו קבוצות עילית נוצריות ותיקות וחדשות, לא נזקקו ליהודים כמתווכים ואף לא התעניינו בקהילה היהודית הקטנה יחסית של בירות. הבורגנות בבירות, הקבוצה היזמית הלא יהודית העיקרית, נשלטה בידי נוצרים יוונים אורתודוקסים וקתולים, רובם ככולם דוברי צרפתית. קבוצה בולטת בה היו מהגרים מהר הלבנון בעקבות מלחמות האזרחים (1841, 1845, 1860), שהתמזגו עם המעמד הבינוני בבירות, שהתפתח עם התרחבות הסחר עם אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19. עם מעמד זה נמנו נוצרים ערבים רבים שלאחר הרפורמות באימפריה העות'מאנית החלו למלא תפקיד מרכזי בכלכלה המקומית כבנקאים, כסוחרים, כיזמים, כבעלי אוניות, והשתלבו בחברה המקומית. הסוחרים הבירותים מהמעמד הבינוני הגבוה, שמנה בעיקר סוחרים ויזמים שהיו קשורים לשווקים מערביים, היו בדרך כלל בוגרים של בתי הספר של המיסיון האמריקני והושפעו מהם. הם התנגדו לסוציאליזם, שנחשב למפר הסדר הציבורי החינוכי לפריחה כלכלית, והאמינו בחברה קפיטליסטית שמעודדת יזמה חופשית. לפיכך הם התחרו בקלות בזרים וחשו מחויבות לאינטרסים הכלכליים המקומיים, של בירות בעיקר. המרכיב השני של הבורגנות בבירות כלל בעיקר אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים, שדגלו בתרבות ובקדמה אשר יסייעו לקידום הכלכלה.¹³¹

שוליותם של היזמים היהודים במעמד הבורגני בבירות באה לידי ביטוי בנוכחותם המזערית והזניחה במערך הקונסולרי. אף כי קבוצות העילית היהודיות גילו מיומנויות לשון (בעיקר צרפתית, ערבית, ספרדית, איטלקית), שימשו רק שני יהודים בקונסוליות הזרות: היועץ המשפטי של הקונסוליה של ארגנטינה, מ"י צרפתי (Sarfati) והקונסול של נורווגיה, אלברטו [סיד] דלבורגו (Delbourgo).¹³² דיפלומטים אירופים שחשו מגני הנוצרים התחרו ביניהם על כוח ההשפעה בבירות אגב חיזוק האינטרסים של מדינת האם שייצגו בעזרת סוחרים מקומיים כמו בני הבורגנות המארונית.¹³³ על רקע זה ברור מדוע לא מילאו הסוחרים היהודים תפקיד בעל משמעות באיגודי הסוחרים. היעדרם מהאספה הכללית של התאחדות הסוחרים והתעשיינים בלוונט' Assemblée Générale de l' Association des Commerçants et Industriels français du

Schulze, *The Jews of Lebanon*, pp. 32-33; Levi, *The Jews of Beirut*, pp. 101-112 130

Fruma Zachs, 'Cultural and Conceptual Contributions of Beiruti Merchants to the Nahḍa', 131

Journal of the Economic and Social History of the Orient, 55 (2012), pp. 157-164

132 ב-1931 אף מונה לקונסול כבוד של ספרד, ממלא מקום הקונסול הספרדי שעזב. דאר היום, 10.2.1931, אעה".

Reşat Kasaba, Çağlar Keyder and Faruk Tabak, 'Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-States', *Review (Fernand Braudel Center)*, Anniversary Issue: The Work of the Fernand Braudel Center, 10, 1 (1986), pp. 121-135 133

Levant), שבראשה עמד נציג הממשלה הצרפתית,¹³⁴ מעיד שלמרות חיזוק מעמדם בבירות בעשור הראשון למנדט הצרפתי,¹³⁵ הם לא נמנו עם הסוחרים הבולטים.¹³⁶ גודלו של המיעוט היהודי בבירות מסביר אף הוא את המבנה הענפי הצר של היזמות היהודית. כמו יזמי מיעוטים מהגרים אחרים, יזמים יהודים בבירות התמקדו במסחר בסחורות ובלטו בתעשיית ההלבשה. שלא כיוזמים יהודים בתפוצות אחרות בים התיכון, ששלטו בתחומי התעשייה הקלה, כמו תעשיית הנייר והטבק, יזמים יהודים בבירות נעדרו מהסחר בנייר ומתעשיית הנייר, מחנויות ספרים ומהסחר במכשירי כתיבה, במכונות כתיבה ובציוד משרדי. הם נעדרו גם מתעשיית הסיגריות אך ייבאו נייר סיגריות.¹³⁷

הזדמנויות בתעשייה ויזמי 'רוב' לאומי בחיפה

שלא כבירות, שרובה ככולה התרכזה בסחר ובשירותיו – יצוא משי, או יבוא מוצרי תעשייה ממערב אירופה, בייחוד מהמטרופולין, צרפת, והפצתם הסיטונית והקמעונית בשווקים המקומיים – התפתחה חיפה כעיר תעשייה עם נמל והציעה הזדמנויות חדשות ליזמים בתעשייה הכבדה. למרות מדיניות המנדט הבריטי, שדגלה בגישת laissez faire, נקטו הבריטים כמה צעדים שתמכו בתעשייה בארץ ישראל בכלל וביזמות לייצור תעשייתי בחיפה בפרט, מראשית שלטון המנדט. הם צמצמו את המיסוי על תעשייה וחקלאות באמצעות ביטול מס העסקים העות'מאני (מ-1914) והקטינו את שיעור המס על שטח המפעל התעשייתי מ-9 ל-6 אחוזים. ברם, רק מאמצע שנות העשרים (מ-1925 עד 1927) גיבש השלטון הבריטי מדיניות מיסוי מגוננת על התעשייה המקומית, שעודדה את התעשייה הארץ-ישראלית. הוטלו מכסי מגן על חלק מהמוצרים המיובאים המתחרים במוצרים מקומיים, ושוחררו ממכסי יבוא מכונות, חומרי גלם וחומרי גלם למחצה לתעשייה. למוצרי תעשייה מקומיים שיוצרו מחומרים מיובאים, שלא היו פטורים ממכסים, הוענק חזור גדול ממכסי היבוא והמוצר התעשייתי עצמו נשלח ליצוא. השלטון הבריטי גם עודד את ההכשרה המקצועית ומיסד את הייעוץ לתעשייה.¹³⁸ לוח 2 מציג את המיזמים היהודיים בחיפה לפי ענף ותת-ענף.¹³⁹

134 'מדרוך סם', 1930, עמ' 706; ייתכן שקביעתה של שולצה, כי יוסף פרחי היה נציג יהודי יחיד ברשימת החברים הפעילים באיגוד הסוחרים והתעשיינים בלוונט', מתייחסת לתקופה אחרת. ראו: Schulze,

The Jews of Lebanon, p. 36

135 על פי מחקרה של שולצה, כ-90 אחוזים מיהודי בירות עסקו במסחר. לצד הבנקאים הגדולים, פעלו יצואנים-יבואנים, וגם בנקאים ומלווים זעירים, שם.

136 שם, עמ' 35.

137 השו עם יזמים יהודים בסלוניקי בתקופת הקולוניאליזם למחצה (ללא שלטון פוליטי), 1881-1912. ראו: Meron, 'Sub-ethnicity and Elites'

138 גרוס, 'המשק היהודי בארץ ישראל בשנים ללא תווית', עמ' 288-289, 'Trade Agreements and the Continuation', pp. 184-186

139 'מדרוך סם', 1930, עמ' 673-675; ראו גם נספח 2; לקטגוריות ענפיות קובצו קטגוריות מקוריות

לוח 2: מיזמים יהודיים בחיפה, 1930

ענף	תת-ענף	סך כל החברות המסחריות בתת-הענף	מספר החברות המסחריות בבעלות יהודים כל המיזמים בתת-הענף	אחוז החברות המסחריות בבעלות יהודים כל המיזמים בתת-הענף
מזון ומשקאות	מצרכים קולוניאליים	13	7	54
	מאפיות וקונדיטוריות	4	1	25
כימיקלים	מזקקות שמן ומפעלי סבון	3	2	67
	ייצור גפרורים	1	1	100
	בתי מרקחת	7	3	43
בניין	אריחים, בלוקים ומלט	4	2	50
	עץ לבניין וחומרי בניין	10	10	100
ברזל ומתכות	ברזל, מתכות	7	5	71
	מכונות	3	3	100
עור		4	2	50
טקסטיל	ייצור אריגים	10	5	50
הלבשה	סריגים וגרביים	13	10	77
	קונפקציה	3	2	67
דפוס	חנויות ספרים וציוד משרדי	4	2	50
	עיתונים	5	1	20
	קולנוע	2	1	50
	אביזרי צילום וסרטים	1	1	100
	פריטי צילום	3	3	100
סחר במוצרים לבית ומותרות	פריטים לבית	4	2	50
	תכשיטנות ושענות	3	1	33
סחר במוצרי חקלאות	דגנים וקמח	7	3	43
סחר ותיווך גדולים	נדל"ן	8	4	50
	סוכני ביטוח	7	3	43
	סוכני ימאות	11	3	27
	נציגים מסחריים	8	6	75
	יבוא-יצוא	8	5	63
	סוכני שילוח	3	1	33
	אחסון	1	1	100
	קולוניזציה	1	1	100
	מלונות	7	3	43
מימון/בנקאות	בנקים ובנקאים	7	1	14

תת-ענפים) על פי החלוקה הנהוגה במפקדים של התקופה. כיוון שהמטרה הייתה לחשוף את תחומי הפעילות היזמית היהודית, יש חזרות בתת-ענפים לפי המקור. מספר המיזמים של יהודים הוא מזערי – אלו שזוהו בוודאות לפי שמותיהם.

רשימת המיזמים שמוצגים ב'מדריך סם' לעיר חיפה (נספח 2) כוללת גם יזמים לא יהודים. בולטת בה הכלכלה בבעלות יהודית, אשר לראשונה ניכרים בה סממנים של כלכלה בבעלות רוב לאומי. במבנה הענפים שלה (לוח 2) בולטים מיזמי התעשייה יותר מן המסחר: המיזמים התעשייתיים בבעלות יהודית, היזמות היהודית בתעשייה הכבדה ושוליותה של התעשייה הקלה. בשמות שמציג סם לוי קל להבחין בשלושת המפעלים הגדולים: 'שמן' (תעשיית כימיקלים),¹⁴⁰ 'נשר' (תעשיית מוצרי בניין, מלט),¹⁴¹ ו'הטחנות הגדולות של ארץ ישראל' (תעשייה חקלאית, קמח). מפעלים אלה פרסו קשת מגוונת של תעשייה גדולה וכבדה, הכרוכה בידע ובהשקעות הון גדולות וקבועות, והם הציגו תעסוקה לפועלים מיומנים ומיומנים למחצה. 'שמן' ו'נשר' נחשבו למפעלי תעשייה גדולים.¹⁴² בית החרושת 'שמן' לשמנים ולסבון נוסד בשנת 1904 בשם 'עתיד' בידי יזמים יהודים מרוסיה, ובראשם המהנדס נחום וילבוש, מגרודנה, פולין.¹⁴³ המפעל, שנחשב לבית החרושת הגדול ביותר בארץ ישראל בעת ייסודו, העסיק 80 עובדים ושימש 'תחנת קליטה' לעולים חדשים שבאו לפתח את חיפה העברית. בשנת 1918 ארגן וילבוש קבוצת בעלי הון יהודים שייסדו את 'שמן' ב-1924. מכונות המפעל, שקם על יסוד 'עתיד', נחנכו בשנת 1924 בידי 'הנציב הראשון ליהודה', הרברט סמואל.¹⁴⁴

בראש מגמת התייעוש בחיפה בשנות העשרים, כפי שרואים ב'מדריך סם', עמדו יזמים פרטיים יהודים והוא נתמך בידי הממסד היהודי הלאומי, בארץ ומחוץ לה. במבנה ענפי זה היה חלקה של תעשיית ההלבשה, עתירת העבודה, זו הקולטת בדרך כלל יזמי מיעוטים ומהגרים, זניח. החברות המסחריות הרשומות ב'מדריך סם' (ראו נספח 2) עסקו בייצור ההלבשה מוכנה, סטנדרטית וזולה, להמונים (סריגים, קונפקציה), ל'גולים השבים למולדת'.¹⁴⁵ למרות זאת חלקם של יזמים יהודים בחיפה, גם אם היה זניח, לא נפקד מתעשיית הטקסטיל, הכרוכה בהשקעות גבוהות וקבועות והמאפיינת תעשייה של 'רוב לאומי'. הממצאים מ'מדריך סם' מאששים את טענתו של מחמוד יזבק, הזוקף לזכותו של המגזר היהודי את הקמתה של התעשייה בחיפה: 'המגזר היהודי היה שופע בכוחות תעשייתיים ובמשקיעים פרטיים'.¹⁴⁶ לדבריו, הם זכו לתמיכה מוסדית יהודית מהסוכנות היהודית,

140 על 'שמן' ראו: Bernstein, *Constructing Boundaries*, pp. 117-122.

141 על 'נשר' ראו: דבורה ברנשטיין, 'יהודים וערבים במפעל "נשר"', קתדרה, 78 (דצמבר 1995), עמ' 82-106.

142 נחום גרוס, 'חיפה בראשית התייעוש היהודי בארץ', *רבעון לכלכלה*, 106 (1980), עמ' 308-319.

143 על נחום וילבוש ראו: דוד תדהר, 'נחום וילבוש (וילבושביץ)', *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגריו*, 1947, מהדורת האינטרנט של *Touro College* (Vol. 2, p. 950). <http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/2/950> (אוחזר באפריל 2019). אחיו משה היה מומחה למיצוק שמנים בעזרת מימן.

144 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ו. 1489.

145 השו עם מירון, 'חוטים מקשרים?'

146 יזבק, 'מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים', עמ' 368-369.

ש'הפעילה לחצים לא-נלאים [אכן!] למנוע כל עיכוב בתהליך התיעוש'.¹⁴⁷ זאת ועוד, המוצרים שייצרו המפעלים המקומיים זכו לצרכנים יהודים נאמנים, שנענו להנחיות הממסד היהודי להגן על הייצור המקומי ממוצרים מיובאים מתחרים. כך העיד הפקיד הבריטי קלרק, כשדיווח ב-1932 על התיעוש שראה בארץ ישראל בעשור הראשון למנדט הבריטי: 'הודות לתמיכת האוכלוסייה החדשה, המונעת על ידי רוח של נאמנות ומסירות לעתיד הארץ, השימוש במוצרי הבית [תוצרת הארץ], שיוצרו במפעלי היישוב היהודי בארץ ישראל] שלא היה כלכלי בעבר, הפך לנפוץ'. יתרה מזאת, לדבריו מוצרי התעשייה שהייתה עדיין 'בחיתוליה' לא הופצו רק בשוק המקומי אלא גם בשווקים קרובים.¹⁴⁸ נחום גרוס מציין שבחיפה נוסדו בעשור הראשון למנדט הבריטי המפעלים הגדולים של התקופה, רובם ביזמת יהודים ובעלותם, ובהם הקמת תחנת כוח חשמלית (1925) אשר הניחה תשתית ליצירת אנרגיה המאפשרת ייצור תעשייתי.¹⁴⁹ ריכוזם של הפועלים במפעלים ששכנו במפרץ הקל על ארגון כוח העבודה. ממצאים אלה מתאימים גם לתוצאות סקר התעשיות שערך אליהו אלישר ב-1928. פרסום תוצאות סקר זה בשנת 1979, כשהן מפולחות לפי המשתנה האתנו-לאומי של יזמים ועובדים כאחד,¹⁵⁰ מלמד שהיזמים בבעלות יהודית בכל ארץ ישראל המנדטורית היו במגוון ענפי התעשייה, למעט תעשיית הטבק שנשארה בשליטת יזמים ערבים.¹⁵¹ ממצאים אלה נתמכים בדיווחו של הפקיד הבריטי קלרק, שניהל את סניפי בנק ברקליס הבריטי (הבנק המרכזי בארץ ישראל המנדטורית). בשנת 1932 דיווח קלרק שהשינוי בכלכלה החל עוד 'לפני המלחמה' (מלחמת העולם הראשונה) בשתי קבוצות כמעט בה בעת: האחת, 'גרמנים דתיים אידיאליסטים' (הטמפלרים), שהגיעו לארץ הקודש כדי לעסוק בעבודת אדמה ובמלאכה;¹⁵² האחרת, יהודים אשר הונעו בתחייה הלאומית שפיעמה בקרב יהודי התפוצות, ליישב מחדש את הארץ העתיקה.¹⁵³

147 שם.

148 Clark, 'Commerce, Industry, and Banking', pp. 96-97

149 גרוס, 'חיפה בראשית התיעוש היהודי בארץ'.

150 במקור פורסמו תוצאות הסקר, לפי הדרישה הבריטית, ללא הבחנה לאומית בין יהודים לערבים. ראו: אליהו אלישר, 'מיפקד התעשייה והמלאכה של ממשלת ארץ ישראל 1928', רבעון לכלכלה, 101/102, 26 (1979), עמ' 248-256; נחום גרוס, 'אז ועתה - הערות למיפקד התעשייה בארץ ישראל 1928', שם, עמ' 257-262.

151 על תעשיית הסיגריות שנשלטה בידי יזמים ערבים ראו: יוסף ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים', כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 403.

152 הטמפלרים נשארו אזרחי גרמניה אף בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, וראו בארץ ישראל את ביתם. ראו: Helmut Glenk, Horst Blaich and Manfred Haering, *From Desert Sands to Golden Oranges: The History of the German Templar Settlement of Saronia in Palestine 1871-1947*, Trafford, Victoria, British Columbia 2005, p. 88; הם ראו את השוק הארץ-ישראלי כחטיבה אחת.

153 Clark, 'Commerce, Industry, and Banking', p. 97

יחסה העוין של לשכת המסחר הערבית בחיפה לתעשייה ותפיסתה כמגזר יהודי,¹⁵⁴ אפשר ליזמים יהודים להכניס חדשנות וחידושים בתעשייה. על כך יש להוסיף את הטענה כי 'היעדר הון ערבי ומחסור במומחים תעשייתיים ערבים, מנעו הקמתה של תעשייה ערבית כבדה'.¹⁵⁵ לעומת זאת, זמינות הון ויכולתם של מהגרים יהודים ושל המוסדות הציוניים לגייס הון; רוח יזמות שביטויה הוא נכונות לפעול בתנאי אי־ודאות ולהכניס חדשנות טכנולוגית לאפיקים יצרניים; ניסיון ומיומנויות ייצור שהביאו המהגרים היהודים מארצות המוצא, בעיקר ממזרח אירופה – כל אלה נראו 'מבטיחים' בעיני ממשלתה הבריטית של ארץ ישראל. שכן, זו שאפה לפתח את הארץ לא על חשבון משלם המיסים הבריטי ולממן את הוצאות ממשלתה וצבאה בארץ מהכנסותיה המקומיות.¹⁵⁶ גורמים אלה הם שהיטו את הכף במתן זיכיונות ליזמים יהודים שיפתחו את הארץ בכספי העם היהודי. הדת המשותפת ליזמים יהודים ולנציב הבריטי הראשון הרברט סמואל (1920-1925) לא הייתה יכולה להטות את מתן הזיכיון לייסוד חברת חשמל לידי יזם יהודי, שכן ממשלת המנדט, כאפוטרופוס של תושבי הארץ, הייתה מחויבת ל'איזון' בין ערבים ליהודים בארץ.¹⁵⁷ ברם, היא בוודאי סייעה ליצוק רגש של סולידריות ל'גורמים הרציונליים' בתהליך קבלת ההחלטה להעניק זיכיונות ליזמים יהודים.¹⁵⁸ הזיכיון לאספקת חשמל בכל הארץ (למעט מזרח ירושלים, שבית הדין הבין־לאומי בהאג הכריע שבעל הזיכיון מן האימפריה העות'מאנית ימשיך להחזיק בו) ולהקמת חברת חשמל בחיפה בפרט,¹⁵⁹ ניתן לפנחס רוטנברג. רוטנברג היה מהנדס, איש חזון ובעל ניסיון,

154 כנגד זה, מאי סייקלי טוענת כי ליהודים היה מונופול על התעשייה. לדבריה, דפוס ההתפתחות של התעשייה היהודית היה מערבי, אורבני ומעוגן במסגרת קפיטליסטית, ועם זאת היא זכתה להגנה הבריטית. התפתחות התעשייה הכבדה מלמדת על התפתחות מדיניות תעשייתית ציונית ובריטית. המיזמים שנסודו בעשור הראשון לממשלת המנדט נשענו על השקעות הון נכבדות ונהלו בידי גופים תאגידיים שתאמו את 'עקרונות הציונות' (פרודוקטיביות) וייצרו מוצרים חיוניים לישות הלאומית החדשה תחת מכסי מגן. בו בזמן, הממשלה המנדטורית לא עודדה הכשרה מקצועית לאוכלוסייה הערבית וזו נשארה חשופה להשפעות מוצרי יבוא מתחרים ולכלכלה אינפלציונית. ראו: Seikaly, Haifa – Transformation of a Palestinian Arab Society, pp. 81-97; הטענה כנגד המדיניות הבריטית – שתמכה בייצור המקומי באמצעות מכסי המגן על סחורות מיובאות המתחרות עם תוצרת הארץ, בכלל זה סחורות שיוצרו באזור מנדט צרפתי מתחרה, אשר הטיל אף הוא מכסי מגן על סחורות מיובאות גם מארץ ישראל (לעיל) – מתעלמת לחלוטין מטענות שנשמעו מיצרנים יהודים כנגד מדיניות 'הדלת הפתוחה' הבריטית בראשית התקופה (לעיל) ומפריכה את הטענה שלפיה התעשייה היהודית כשהייתה בחיתוליה זכתה לתנאי חממה מיטביים.

155 יזבק, 'מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים', עמ' 369.

156 גרוס, 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ ישראל בתקופת המנדט', עמ' 175-176.

157 שם; על מדיניות הפיתוח של הרברט סמואל ראו: שילה הטיס־רולף, 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל: הלכה וביצוע בשנה הראשונה לכהונתו (1920/21)', קתדרה, 12 (יולי 1979), עמ' 70-90.

158 על המאבק על הזיכיון בפרלמנט הבריטי ראו: מיכאל ארן, 'המשא ומתן להשגת זיכיון לחברת החשמל', קתדרה, 26 (דצמבר 1982), עמ' 133-176; מרדכי נאור, ברכת החשמל, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשס"ג, עמ' 28-55.

159 חברת חשמל בחיפה לא מופיעה ברשימת החברות של 'מדריך סם' מכיוון שנכללו בו המיזמים הרשומים

חבר בהסתדרות הציונית, אשר ראה בפריסת רשת חשמל בארץ באמצעים שונים, ובכללם אנרגיה הידרואלקטרית, הכנסת מודרניזציה טכנולוגית למאור ולייצור התעשייתי. ניסיונם הרע של הבריטים בפריסת רשת חשמל בלונדון בידי יזמים רבים סייע להטות את הכף לטובת בעלות אחת על ייצור החשמל. ממשלות בריטניה וארץ ישראל ושר המושבות וינסטון צ'רצ'יל האמינו בכישוריו של רוטנברג, ובעיקר ביכולתו לגייס את ההון הדרוש, מיליון ליש"ט, מן העולם היהודי.¹⁶⁰

המבנה הענפי הבולט של כלכלת הרוב, כפי שנראה מניתוח ראשוני של כלכלת המיזמים היהודיים בחיפה, נתמך בממצאיו של בן התקופה, ד"ר ו' פראוס מברלין, שניהל בשנים 1921-1931 את המשרד לסטטיסטיקה ואינפורמציה של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל. במאמר שהתבסס על נתונים השאובים מקרן היסוד (1920-1930) ועל נתונים רשמיים של ממשלת המנדט (1929-1931), הוא טען כי בואם של המהגרים היהודים לארץ ישראל בעשור הראשון לשלטון המנדט הגדיל את חלקם היחסי באוכלוסייה מ-9.5 אחוזים בשנת 1919 ל-17.5 אחוז ב-1932, ואף הגביר את פיריון העבודה (הפרודוקטיביות). 26.5 אחוז מהיהודים בארץ ישראל התפרנסו מחקלאות במושבות, עובדה שלא היה לה אחר ורע בעולם היהודי - ברוסיה, בתחום המושב, פחות מ-6 אחוזים מהיהודים התפרנסו מחקלאות. עוד 28 אחוז התפרנסו מתעשייה ומלאכה, ובסך הכול כ-55 אחוז מיהודי ארץ ישראל התפרנסו מענפים כלכליים יצרניים.¹⁶¹

שליטתם של המפעלים שבבעלות יהודית בתעשייה הכבדה, שדרשה השקעות הון קבועות וכוח עבודה גדול, תאמה דפוסי התנהגות יזמית של רוב לאומי עוד בטרם היה רוב דמוגרפי יהודי בחיפה ובסביבתה. מפעלים כאלה נתמכים בדרך כלל בממסד, הנשלט בידי הרוב. להלן נתמקד בענפים בולטים שבהם נצפו תהליכי שינוי במעבר למדיניות לאום חדשות: תעשיית הדגנים וטחינת קמח; תעשיית המלט והבניין; תעשיית המתכת; תעשיות כימיות.

ייצור חקלאי ועיבוד תעשייתי של מוצרים חקלאיים: תעשיית הדגנים וטחינת קמח

ברשימת החברות המסחריות בחיפה המופיעות ב'מדריך סם', בקטגוריה 'התיישבות', נזכרת פיק"א (Palestine Jewish Colonization Association); חברה להתיישבות יהודית

בלשכות המסחר והתעשייה. לא נכללו בו חברות התשתית למים ואנרגיה (חשמל), שכן אלה סווגו בדרך כלל כיוזמות ציבוריות, ממשלתיות, הן בבירות (החברה הצרפתית) הן בחיפה. הקטגוריה *Électricité* המציינת 'חשמל' אינה מופיעה בחיפה. ברשימת החברות בבכירות ('מדריך סם', 1930, עמ' 717) נכללות חברות מסחריות העוסקות בהפצה קמעונית של מוצרי חשמל, בכלל זה בית הכולבו 'ארוזדי-בק'.
 160 שם, עמ' 53-54. למרות עוינות הערבים לרעיון שפריסת רשת החשמל בחיפה תהיה בידי יזם יהודי, רוטנברג, וכנגד דברי צ'רצ'יל בפרלמנט הבריטי (יולי 1923) כי הערבים לא יצליחו אפילו בעוד 1,000 שנה להאיר את ארצם בחשמל, חוברו לרשת החשמל שהופק בתחנת הכוח המקומית ביוני 1925 בתים ומפעלים רבים בעיר, רובם של יהודים. ממאי 1926 הצטרפו ערבים רבים בעקבות ראש העירייה חסן שוכרי, ששימש דוגמה. שם, עמ' 75-78.

161 Preuss, 'The Economic Effects of Jewish Immigration in Palestine'

בארץ ישראל). פיק"א, שנוסדה ביזמתו של הברון אדמונד דה רוטשילד בשנת 1924, סייעה לתעשייה שהתבססה על תוצרי החקלאות בארץ ישראל, אך את עיקר משאביה השקיעה בייצור החקלאי במושבות.¹⁶² 'הטחנות הגדולות של ארץ ישראל' מסווגות גם בקטגוריה של 'תבואה וקמח' (אחת מארבע חברות מסחריות יהודיות לעומת שלוש חברות מסחריות ערביות בקטגוריה) וגם כחברה המסחרית היחידה בקטגוריה 'טחנות מודרניות'.¹⁶³ השילוב האנכי שנקטו יזמים יהודים – כלומר, שליטה בתהליך הייצור כולו, מהייצור החקלאי של הדגנים עד הייצור התעשייתי של תוצרי החקלאות – מצביע על מאפיין בולט של מבנה ענפי של רוב לאומי, כלומר תעשיית מזון חיוני של תוצרי החקלאות היהודית.¹⁶⁴ השאיפה לשלוט בתעשיית המזון הבסיסי לצריכה – דגנים – כיאה לאוכלוסיית רוב מתהווה, התבטאה בהקמת 'הטחנות הגדולות של ארץ ישראל' ביזמתו של הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד, שרשם את החברה האנונימית (société anonyme) בפריז ב-17 בדצמבר 1920, עוד קודם לייסוד פיק"א, בהון של חמישה מיליוני פרנקים צרפתיים. הטחנה החלה לפעול ב-1921 בתפוקה של 60 טון חיטה ביממה,¹⁶⁵ הייתה ממוכנת מ-1923, ונועדה לטחינת תבואה שגודלה בארץ ולממכר הקמח בארץ ובחוץ-לארץ. לאחר שנוסדה פיק"א, עברו 'הטחנות הגדולות' לניהולה. ב-1925 היא הרחיבה את הייצור והקימה מפעל מצות לצד הטחנות.¹⁶⁶ לפי פרסומת הכתובה בצרפתית ב'מדריך סם', 'הטחנות הגדולות

162 על ייסודה של פיק"א ומטרותיה ראו: יעקב גולדשטיין ובת-שבע שטרן, 'פיק"א – ארגונה ומטרותיה', קתדרה, 59 (מארס 1991), עמ' 103-125. אציין כי ברשימת העסקים שמציג סם לוי בחיפה אין קטגוריית 'צוא תפוחים'. קטגוריה זו נזכרת ברשימת העסקים ביפו, אשר יצוא ההדרים התנהל דרך הנמל שלה בשנות העשרים.

163 'מדריך סם', 1930, עמ' 675.

164 על אי-עיסוקן של תפוצות יהודיות בייצור חקלאי, ראו: אורלי ק' מירון, 'כלכלת מיעוטים – הקהילה היהודית של סלוניקי (1881-1912) כמקרה מבחן', *ממזרח וממערב*, ח (תשס"ח), עמ' 92-93; על שילובם של יזמים יהודים בתעשיית הקמח משלב הסחר בגרעינים (ולא משלב הייצור החקלאי) במסגרות קולוניאליות למחצה, כמו יהודי סלוניקי בשלהי העידן העות'מאני, ראו: שם, עמ' 98-99; על 'כיבושן' של תעשיות חיוניות אלו בידי ה'רוב' היווני במקדוניה היוונית לאחר הטרונספר, ראו: Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica*, pp. 69-95, 147-171.

165 'הטחנות הגדולות של א"י חיפה – כללי', מכתב מהנהלת הטחנות הגדולות להנהלה הציונית בירושלים, 15.12.1924, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S1/2370. הלוגו של החברה מאוקטובר 1925; 'תעודות כבוד – 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ז. 1489.

166 ברוך מילר, שהיה המנהל הטכני, מתאר את ה'תנור עם שרשראות' שנבנה לצורך ייצור המצות: מן הצד האחד היה נכנס הבצק ומן הצד האחר יצאה המצה האפויה. היות והיו מסיקים את התנור בפחם, היה קשה מאוד לכוון אותו כדי שהמצה לא תישרף וכדי שתהיה אפויה מספיק. גם לא היה שולחן נע לקרר מספיק את המצות. 'אחרי שגמרנו לעבוד שנה אחת ללא הצלחה, הזמנתי בגרמניה [...] גם הגדלתי פי חמש את השולחן הנע, ובוה יכולתי לכוון בתנור את הטמפרטורה בדיקנות, כך שהמצה תהיה אפויה כהלכה. השולחן הנע שהרכבתי היה בערך 50 מטר אורך ב-3 קומות, וכך יכולנו לקרר את המצות מספיק ומיד לארוז אותן בקופסאות. גם מצאנו את החיטה המתאימה בשביל המצות [...] עוד

של ארץ ישראל' (Grands Moulins de Palestine) הוא המפעל הראשון המודרני בארץ ישראל לייצור מצות, המייצא לכל העולם ובכך נותן מענה לצורכי היהודים במצות לחג הפסח.¹⁶⁷ הטחנות הגדולות נהנו משנת 1923 משירותיו הטכניים של ברוך מרדכי מילר, בנו של נחום מילר, אשר רכש ניסיון טכני במצרים ומונה למנהל הטכני של הטחנות הגדולות 'במשכורת די מכובדת באותו הזמן'.¹⁶⁸

בשלהי 1924 דיווחה הנהלת 'הטחנות הגדולות' להנהלה הציונית בירושלים על קשיי התחרות של הקמח שלה עם קמח מיובא בקרב הצרכנים המוסדיים הציוניים, שכמעט הפסיקו להשתמש בתוצרתה ומעדיפים את הקמח המיובא הזול. לדבריה,

הקמח האוסטרלי הנכנס בכמויות גדולות אל הארץ דוחק את רגלינו מהשוק. הסבות המקשות עלינו את התחרות בקמח הזר הז[ה]: משתמשים אנו אך ורק בחיטה ארצית שמחיריה כיום הם הכי גבוהים בשוק העולמי. קונים אנו עד כמה שידינו משיגה את יבול המושבות, החוות הקבועות בארץ, ומשלמים אנו תמיד אחוזים אחדים יותר על יבול זה מתוך רצון לתמוך בידי העובדים, ולפתח על ידי כך את ענף הפלחה. סבות אלו גרמו לכך שמחירי תוצרתנו הינם בהכרח גבוהים ב-15% בערך ממחירי קמח חוץ. אין אנו מוצאים לנחוץ להבליט את התפקיד שהחרושת שלנו ממלאה בהתפתחותה הכלכלית של הארץ. נסתפק בפרטים אחדים: מעסיקים אנו אך ורק עובדים יהודים, ושכר העבודה שאנו משלמים הוא הכי גבוה בכל חרושת הארץ. יוצרים אנו שוק בטוח ותמידי ליבול עובד האדמה העברי. משקיעים אנו בארץ סכומי כסף גדולים הבאים מחו"ל ולעומת זה אנו מוציאים כמעט כל כסף הארץ החוצה [...] בהכרה של 'עבודת עברית' ו'תוצרת הארץ' מונח הרעיון הגדול של בנין האומה. למה איפוא להפליא [אכן!] בין התנאי הראשון לשני בשל חשבון של פרוטות. ההנהלה הציונית האחראית עבור הגשמתם של שני התנאים האלה צריכה ליתן את תמיכתה המוסרית ולהשתמש בכל כח השפעתה ברגע הנחוץ.¹⁶⁹

הנהלת הסוכנות בירושלים דאגה לפטור ממכסים בארצות הברית למצות שיוצאו לשם משנת 1925. מלכתחילה המצות שסווגו כ'ביסקוויטים' חויבו בארצות הברית במכסים

בשנת 1926. ראו: 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ז. 1489, וכן גולדשטיין ושטרן, 'פיק"א - ארגונה ומטרותיה', עמ' 110.

167 'מדריך סם', 1930, עמ' 628.

168 לפי עדותו, הוא עבד בחברה בלגית שבנתה את הליופוליס (הרובע המודרני בקהיר) במצרים ואף החזיקה את המטרו' מהליופוליס לקהיר; בבית חרושת שהיה שייך לחברת תומס קוק בקהיר, עבד בהרכבת מכוונות, בכלל זה משאבות, טחנות קמח, מנועים ומכוונות קיטור; במצרים העליונה, עבד בהרכבת טחנות קמח, משאבות מים וכו'; בהמלצת המהנדס הראשי של הספקת המים במשרד הפנים בקהיר, עבד כמכונאי ראשי בהספקת המים בעיר דמנהור שלייד אלכסנדריה. ראו: 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ז. 1489.

169 שם.

בגובה 30 אחוז לפי הערך (ad valorem).¹⁷⁰ משנת 1930 הוטלו בארץ ישראל מכסי מגן על חיטה ושיפון ועל הקמח המיוצר מהם, שסייעו לתעשייה מתפתחת זו לעמוד בתחרות עם התבואה הזולה המיובאת.¹⁷¹

ל'טחנות הגדולות' הגיעה גם תבואה של מגדלים ערבים בתיווכם של סוחרים ערבים או באמצעות שותפות בין סוחרים יהודים לערבים בסחר תבואות, לדוגמה 'נעים אליאס מנצור ושמואל טטייר [טייר]' שהוקמה בשנת 1923.¹⁷² לפי מקור עיתונאי ערבי מספטמבר 1929, הסוחרים הערבים קנו תבואות ממגדלי תבואה ערבים בעבור 'הטחנות הגדולות' וקיבלו מהן קמח לשם מכירתו תמורת עמלה (קומיסיון).¹⁷³ כך יכלו סוחרים ערבים שתיווכו בין 'הטחנות הגדולות' של ארץ ישראל' למגדלי התבואה הערבים, ובין המפעל לצרכנים, להמשיך ולהשתתף בסחר בתבואות ומוצריהן גם בשעה שגברה הזהות של סחר זה עם בעלות על הקרקע, שסימלה - לחברי לשכת המסחר הערבית של חיפה - את הבעלות והאדנות הלאומית על הארץ. ב-1926 טען אחד מסוחרי התבואה הערבים כי סחר התבואות 'מת' לאחר שאדמות עמק יזרעאל נמכרו ליהודים ואלה שלחו את החיטה שגידלו לטחנת הקמח היהודית בחיפה.¹⁷⁴ המאבק על שליטה בתעשיית המזון לצריכה בסיסית, המעניקה ביטחון תזונתי, אירע בד בבד עם היפרדות היהודים מלשכת המסחר ולייסוד לשכה נפרדת, עברית. השתלטות היהודים על מסחר הדגנים והקמח הייתה מאפיין של רוב לאומי.

תעשיית המינרלים: 'נשר' לייצור מלט

הכנסתה של טכנולוגיה חדשה לתעשיית הבניין, הבטון המזוין, שהייתה זולה יחסית מפני שהכילה פחות ברזל מיובא, הגדילה את הביקוש למלט מחומרי בניין מקומיים, מאבן גיר וחרסית, שהוסיפו להם חול וחצץ. המלט החל לשמש כחומר בניין באזור פתח תקוה כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, אלא שהמלחמה עיכבה את השימוש בו לבניין.¹⁷⁵ הביקוש הגובר לבנייה זולה יותר למהגרים היהודים שהגיעו, ואשר צפויים היו להגיע לבית הלאומי ההולך ונבנה, העניק בסיס לגיוס הון מיהודים בתפוצות לשם הקמת מפעל לייצור מלט. היזם, מיכאל פולק, ייסד את מפעל 'נשר' ב-1923 כחברת מניות, ובסוף 1925 החל המפעל לייצר מלט. זמינותם של חומרי הגלם, אבן וסיד, מחוץ לחיפה, באזור יגור הקרוב לכרמל בעל המצע הגירני, הקרבה לקישון כנחל מנקז, למעיינות מים ולנמל חיפה, ויכולות שינוע של התוצרת התעשייתית, המלט - כל אלה השפיעו על ההחלטה לקבוע את מקומו של המפעל ליד חיפה. מדיניות בריטית חדשה של הפחתת מכסים על חומרי

170 'הטחנות הגדולות 1925-1922', 20.12.1925, אצ"מ, S8/3061.

171 גרוס, 'המשק היהודי בארץ ישראל בשנים ללא תווית', עמ' 288.

172 ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה', עמ' 410-412, 437.

173 למובאה, מתוך 'אל-כרמל', 11.9.1929, ראו: שם, עמ' 438.

174 שם, עמ' 400.

175 רוסנה בורשטיין, 'נשר - השכונה והמפעל', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן-ארצי (עורכים), חיפה

בהתפתחותה, 1918-1948 (עידן, 12), יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 156.

הגלם (1925) והטלת מכסי מגן כבדים על מוצרים מיובאים מתחרים המריצו את ייצור המלט. בשנים 1925-1928 הועלו מכסי המגן על מלט מיובא מ-7 אחוזים ל-176.40 על אלה נוספו היתרונות שביכולת לגייס כוח אדם מיומן ומנוסה, המחויב לרעיון של בינוי הבית הלאומי.¹⁷⁷ בניית המפעל, תעלות המים והמחצבות, משכו עובדים שבאו לחיפה בעקבות הזדמנויות התעסוקה החדשות במפעל.

ב-1927 פנתה 'נשר' לנציבות העליונה [של המנדט הצרפתי] בסוריה בבקשה למסור לה זיכיון לפתיחת בית חרושת למלט באחד המקומות הנמצאים בגבול המנדט הצרפתי.¹⁷⁸

תעשיות הנדסה: מתכת, מכונות ובניין

בקטגוריות 'משרדים טכניים' ו'מהנדסים, קבלנים' שמציג סם לוי נכללו שתי חברות מסחריות יהודיות בלבד: 'נ' מילר ובנו' (Muller N. & Son), ו'יעקב זנפטמן' (J.W Zenftman). בקטגוריה 'מכונות' נכללו שלוש חברות מסחריות בבעלות יהודית: 'זנפטמן',¹⁷⁹ 'ברנדשטר ורוזנבלום', ו'מילר ספקים טכניים'. ביוגרפיות שכתבו חברי לשכת המסחר והתעשייה של חיפה על בני משפחת מילר שהיו חברים בלשכה, בוודאי תאמו את הגדרתו של שומפטר ל'זום'. הם הסתכנו והטמיעו טכנולוגיות חדשות וחדשניות בתעשייה הנבנית בארץ ישראל.¹⁸⁰

החברה [נ'חום] מילר ובניו, יוסף וברוך,¹⁸¹ החלה את פעילותה כבית מלאכה לתיקון וייצור מכונות ב-1905, עוד בתקופה העות'מאנית, 'כאשר אנשי ההון הזרים ואף היהודים חששו להשקיע את כספם בארץ מוזנחת ללא שוק, ללא כוחות עבודה מקצועיים, וחסרת כל סיכוי התפתחות תחת השלטון התורכי'. עם הזמן נוסף לבית המלאכה עסק למכירת מכונות ומכשירים לחקלאות.¹⁸²

176 לדעת מאי סייקלי ההגנה הבריטית על תעשיית המלט היהודית נועדה לכוון את הכלכלה הערבית לנתיב שאינו עולה בקנה אחד עם האינטרסים הפוליטיים והכלכליים שלה, ובמקרה הזה - לסכן תעשיות מלט סוריות באמצעות עידוד כניסת מלט נחות באיכותו מארץ ישראל. כך נותר הייצור הערבי ללא הגנה. ברם, יש להעיר כי המלט מתוצרת סורית יוצר תחת מנדט צרפתי, שהתחרה בבריטי. ראו: Seikaly, Haifa - Transformation of a Palestinian Arab Society, pp. 84-90.

177 ברנשטיין, 'יהודים וערבים במפעל "נשר"', עמ' 87-88, Bernstein, *Constructing Boundaries*, pp. 120-122.

178 הצפירה, 14.6.1927, אעה".

179 יעקב זנפטמן היה בעל מפעל למוצרי מתכת: ייצור פחים, גלילים, סלילים ועבודות מסגרות. לזנפטמן היה סניף גם בתל אביב. ראו: העתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), 1346, 13.7.1944, עמ' 474.

180 אהרוני, 'על יזמים ויזמות', עמ' 277-278.

181 על נחום מילר ראו: תדהר, 'נחום מילר', *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו* (Vol. 1, p. 517), <http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/1/517> (אוהזר באפריל 2019).

182 לנחום מילר, יליד קובנה שבליטא, היה עוד בארץ מוצאו בית מלאכה מכני. עוד ב-1896, 11 שנה לאחר שעלה לארץ ישראל, היה מנהל טכני ביקבי הברון. 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ז. 1489.

יוסף מילר, שהוכשר למהנדס בצרפת, קיבל מהצבא הבריטי עבודות לאספקת מים בעזה ולעבודות אחרות ברמלה עם שותף ערבי שהיה בא כוחו של המופתי הירושלמי ולמרות זאת עבד עם יהודי. הוא קיבל עבודות מפיק"א להנחת תשתית מים זורמים בבנימינה, ואף בנה כקבלן בתי קברות בריטיים בחיפה, בבירות ובדמשק, שם היו לו שותפים נוצרים, תושבי חיפה. כמו כן היה קבלן בניין ובנה כמחצית מהבתים בשכונת בת גלים בחיפה בשנים 1923-1925. בשנת 1927 בנה מילר גשר זמני על הקישון וייבש ביצה שהשתרעה ממבואות חיפה עד הקישון. לפי חוזה שנחתם ב־15 במארס 1929 ייסד מילר בשותפות עם יוסף קרול (סוחר בחומרי בניין) חברה חדשה שנקראה 'נ' מילר ובנו ושות' (ב'מדריך סם' שם החברה הוא 'מילר ספקים טכניים'), שעסקה במכירה והרכבה של כל סוגי המכונות.¹⁸³ לפי החוזה שנחתם בין השותפים החדשים, החברה 'נ' מילר ובנו' המשיכה לעסוק בקבלנות בניין, וגם החברה של יוסף קרול המשיכה לעסוק באספקת חומרי בניין.¹⁸⁴

תעשיות כימיות: ייצור גפרורים

השתלבותם של יזמים יהודים בתעשיות הכימיות, הכרוכות אף הן בהשקעות גדולות וקבועות, מאששת את הטענה שהתפתחה כלכלה בבעלות יהודית המתאימה ל'רוב' לאומי. תעשיינים יהודים, מהגרים מפולין בעלי ניסיון בתעשיות הכימיות, נמשכו להזדמנות חדשה בשוק הגפרורים הצומח. גרשון ויצמן ביקר בארץ ורכש אדמה בכרמל בשנת 1913, עלה בשנת 1923 ובשנת 1924 ייסד (עם אחיו יעקב מאיר)¹⁸⁵ את בית החרושת לגפרורים 'נור' בעכו, אף שהיה רשום בלשכת המסחר של חיפה (זו גם כתובתו ב'מדריך סם').¹⁸⁶ בהמשך ניהלו את בית החרושת בנו של גרשון ויצמן, ד"ר יצחק ויצמן,¹⁸⁷ ובן דודו (בנו של יעקב מאיר ויצמן) המהנדס ברוך ויצמן. כך נהנה בית החרושת 'נור', שייצר כמעט את כל תצרוכת הגפרורים של ארץ ישראל, מהקרבה לנמל עכו, שאליו הגיעו בולי העץ המיובאים מחו"ל.¹⁸⁸ בולי העץ הללו הוחזקו עד השימוש במימיו של נחל נעמן, שאינם

183 על פי הביוגרפיה שנכתבה על יוסף מילר, יצא יוסף מהשותפות נ' מילר ובנו, שעסקה במכונות ובמכשור חקלאי. משרדה ומחסנה של החברה החדשה של מילר וקרול נשרפו במאורעות 23.8.1929. ראו 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', שם וכן פרטים מקורות חייו של יוסף מילר ז"ל.

184 לחוזה החתום בין השותפים יוסף קרול ויוסף מילר מ־1.5.1929, ראו: 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', שם. חסרה עקיבות פנימית בין החוזה לביוגרפיה הקצרה של יוסף מילר.

185 Bernstein, *Constructing Boundaries*, pp. 132-134

186 על גרשון ויצמן ראו: תדהר, 'גרשון ויצמן', *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו* (Vol. 1, p. 468): <http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/1/468> (אוחזר באפריל 2019). ראו: 'מדריך סם', 1930, עמ' 674; על 'נור' בעכו ראו: נתן שור, *תולדות עכו*, דביר, תל אביב 1990, עמ' 312-313.

187 על ד"ר יצחק ויצמן ראו: תדהר, 'יצחק ויצמן', שם (Vol. 14, p. 4565): <http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/14/4565> (אוחזר באפריל 2019).

188 גדעון ביגר, 'התפרסות התעשייה והמלאכה בראשית תקופת המנדט', *רבעון לכלכלה*, 29, 115 (1982), עמ' 386.

זורמים בחזקה.¹⁸⁹ במפקד התעשייה והמלאכה שערך במאי 1928 האגף למסחר ותעשייה במחלקת המכס, הבלו והסחר של ממשלת ארץ ישראל, נכלל בקטגוריה 'תעשיות חימיות', לצד 'נור', בית חרושת נוסף לייצור גפרורים בבעלות יהודית (ללא מתחרים בבעלות ערבית). ההשקעות בשני המיזמים, ש'נור' היה הגדול שבהם, היו גדולות וחלקן היו קבועות. ההשקעות נדרשו בין השאר לתשלום שכר עבודה ל-95 מועסקים יהודים (בכלל זה הבעלים, בני משפחה שעבדו, פקידים, טכנאים וכו') ול-83 פועלי ייצור יהודים, וכן לחומרי גלם ודלק בסך 13,380 לירות ארץ-ישראליות (לא"י). סך ההון שהושקע - קרקע, בניינים, ציוד ומכונות (השקעות קבועות) והון חוזר בכלל זה הלוואות - היה 25,000 לא"י, והתוצרת (ב-1927) הסתכמה ב-22,377 לא"י.¹⁹⁰

למרות ההחלה המדורגת מ-1924 של הגנה על הייצור בשטחי ארץ ישראל המנדטורית באמצעות פקודת מכסי מגן (Custom Tariff Ordinance), שהלכה והתבססה ומשנת 1927 הוחלה גם על ייצור גפרורים,¹⁹¹ התערער מצבו הכספי של המפעל. מצב זה נוצל בידי ענקית הגפרורים השוודית (Swedish Match Trust) כדי להשתלט על 'נור' בשנת 1928 ובכך להרחיב את המונופולין שהחזיקה בייצור הגפרורים אף לארץ ישראל המנדטורית.¹⁹² בית החרושת שבעכו אכן עבר לבעלות ה'טראסט' העולמי לייצור גפרורים שמרכזו בשוודיה, ולמרות זאת הותנה בחוזה המכירה כי 'ביהח"ר' [בית החרושת] ימשיך את עבודתו בהנהלת הבעלים הקודמים משך 2 שנים לפחות. כעבור הזמן הזה יקבע הטרסט השוודי את גורלו להבא.¹⁹³ בניתוח המבנה הענפי של היזמות היהודית בארץ ישראל בשנת 1930 אפשר להמשיך לראות ב'נור' מיזם בבעלות יהודית.

מסחר מקומי

שוק הצרכנים בחיפה של שנות העשרים היה קטן ודל יחסית. מבחינה מסחרית נחשבה חיפה מתקדמת פחות מבירות. עדותו של דן גבריאלי, חבר בולט בלשכת המסחר העברית של חיפה, שופכת אור על היקפו של השוק המקומי בשנות ייסוד הלשכה, 1920-1921, לעומת

189 ראו באתר החברה: <http://www.nurmatch.co.il/> (אוחזר באפריל 2019).

190 אלישר, 'מפקד התעשייה והמלאכה של ממשלת ארץ-ישראל 1928, עמ' 254, לוח 2 - תעשייה ח[כ] ימית.

191 Barbara J. Smith, 'British Economic Policy in Palestine towards the Development of the Jewish National Home, 1920-1929, Ph. Dissertation, University of Oxford, British Library, London 1978, pp. 334-338; Idem, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 1993

192 על שביטות כוח העבודה המעורב, יהודי וערבי, במפעל 'נור' בעכו ב-1927, שגרמו לטענת בעליו לערעור מצבו הפיננסי, ראו: 132-134, Bernstein, *Constructing Boundaries*,

193 כרוניקה כלכלית מארץ ישראל, העולם, 24.2.1928, אעה"י; 'לפני עשר שנים [24.8.1928] נתאמתה השמועה על מכירת בית החרושת לגפרורים "נור" בעכו של האחים ויצמן לטראסט העולמי של גפרורים שמרכזו בשוודיה [כך!]', דבר, 24.8.1938.

שוק עכו ושוק בירות: 'הלקוחות העיקריים שלנו היו הערבים, כי אלה היו האנשים האמידים ובעלי האמצעים. הם היו רגילים לנסוע לבירות לקנות תלבושתם וכו'. זה היה למטה מכבודה של משפחה מכובדת אם לא קנתה את רהיטיה בדמשק ואת תלבושתה בבירות. [...] חיפה בימים ההם היתה קטנה מעכו שהיתה עיר מחוז.¹⁹⁴ עובדות אלה מסבירות מדוע לא נוסד בחיפה סניף של חנויות כלבו אירופיות שבבעלות יהודית, כמו אורוזדי-בק.¹⁹⁵

פיננסים, סחר חוץ ותיווך גדול

שלא כזמנים יהודים בבירות, שנוכחותם ניכרה בתחומי הפיננסים וסחר החוץ, נראה שחלקם היחסי של הזמנים היהודים בחיפה בתחומים אלה היה דומה למספרם היחסי באוכלוסייה ואפילו קטן ממנו (בבנקאות). בין המתחרים לנציגי חברות ספנות יהודים בלטה החברה Kirchner & Cie בבעלות הטמפלרים.¹⁹⁶ לפי דיווח חברי לשכת המסחר יעקב כספי, מר אבוטבול [יוסף או דוד] ויהודה אתין, מאפריל 1930,

סוחרים שונים מתאוננים על סוכן האניות הגרמני מר קירכנר, [...] בימי החרם [הערבי, 1929] רצה להוציא סוכנויות מסוחרים יהודים. הוא גם מחזיק כעת את כל הסחורות בהבונדט הערבי שנוסד בימי החרם ואינו בא במו"מ כמו קודם עם הבונדט הכללי [...] קירכנר עושה כל האמצעים שבידו שהקונסומנטים לא יגיעו לבנק שלנו אפ"ק [אנגלו-פלשתינה קורפוריישן] אלא דווקא להטמפל בנק [בנק דר טמפלגושפט, הבנק שבבעלות הטמפלרים] והוא מוחזק לאנטישמי [...] אין סוחר עברי בחיפה שלא יתלונן עליו [...] ידוע לכולנו שהוא אנטישמי ושהמסחר העברי סובל ממנו.¹⁹⁷

לפי 'מדריך סם', בחיפה היה סגן קונסול יהודי אחד מתוך שישה בצוות הקונסולרי: סגן קונסול בלגיה, אהרן רוזנפלד. האחרון, חבר לשכת המסחר העברית של חיפה ובעליה של סוכנות האוניות היהודית הראשונה, שנשאה את שמו אהרן רוזנפלד (1919) בחיפה. לצד רוזנפלד,¹⁹⁸ היו קונסולים נוצרים שנמנו עם העילית הנוצרית של חיפה, מהגרים מלבנון יודעי לשונות זרות, אנגלית בעיקר. הם היגרו לחיפה בגלל הזדמנויות תעסוקה חדשות בתחומי התרגום במערך הפקידות הקונסולרית האירופית ובמוסדות הממשל הבריטי, בסחר החוץ בכלל והיצוא בפרט.¹⁹⁹

194 'מה נעשה לעירנו חיפה - ליובל ה-40, 1921-1961, עמ' 58.

195 על היעדר סניפים לרשת זו גם בדמשק ראו: Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers*, p. 23, note 93

196 'מדריך סם', 1930, עמ' 673.

197 'מה נעשה לעירנו חיפה - ליובל ה-40, 1921-1961, עמ' 48.

198 לצוות הקונסולרי בחיפה: 'מדריך סם', 1930, עמ' 674-675; ברשימת מקבלי תעודות כבוד מטעם הלשכה (1971) מצוין כי אהרן רוזנפלד היה 'קונסול הכבוד היהודי הראשון בעיר חיפה'. 'תעודות כבוד - 50 שנה, לשכת המסחר והתעשייה, חיפה', מארס 1971, אהע"ח, תיק 00076/17, ת.ז. 1489.

199 יזבק, 'מהגרים, קבוצות עילית וארגונים עממיים', עמ' 367.

סוחרים יהודים ייצאו מוצרים של בתי חרושת יהודיים ארץ-ישראלים גם ללבנון.²⁰⁰ בשלהי שנות העשרים גדל היצוא מארץ ישראל לסוריה. לפי עיתונות התקופה, 'ארץ ישראל שהיתה קונה בבירות את רוב סחורות הגלנטריא הדרושות לה, התחילה עתה לספק את צרכי השוק הסורי בסחורות אלה. "נהפך הגלגל" התוצרת המובאת מארץ ישראל מתכשרת באיכותה [...] סבון ארץ ישראלי מתחרה בסבון מקומי, וכמו כן היינות והמלט. מ־1920 עד 1927 הוכפל נפחו של היצוא מארץ ישראל לסוריה, מ־10,582 טונות ל־21,361 טונות, וגם ערכו עלה מ־160,335 לירות (1920) ל־260,727 לירות (1927).²⁰¹ מגמה זו השפיעה על המסחר שעבר דרך נמל בירות, שהצטמצם. בהערכות של אלי-אחבאר הבירותי, 'מגיע השנה [1928] האכספורט בסוריה ל־25% מהאימפורט. המגמה של ירידה ביצוא ועליה ביבוא מתמשכת [...] לפני מלחמת העולם [הראשונה] היתה בירות מרכז של טרנזיט לארצות השכנות. מחצית הסחורה שהיתה עוברת דרך נמל בירות היתה מיועדת לארצות אחרות. עתה יורדת בירות גם בסחר הטרנזיט'.²⁰²

עם זאת, עקרון הסחר החופשי שהנחה את שלטונות המנדט המשיך לפגוע בייצור המקומי, שנאלץ להתחרות בהצפה של מוצרי יבוא.²⁰³ זאת בשעה שמדינות אחרות הגיבו לשפל העולמי בהתכנסות למשקים כמו-אוטרקיים באמצע מדיניות של לאומנות כלכלית.

מבנה ענפי יזמי וכוח העבודה הפעיל

אישוש לממצאים על המבנה הענפי של היזמות היהודית בחיפה יש גם בהתפלגותו של כוח העבודה היהודי בעיר, שהשתלב במיזמים אלה. אף שאי-אפשר להבחין בין עובדים במיזמים פרטיים לאלה שבמיזמים תאגידיים, נתונים אלה יכולים לאשש את השערתנו שהמבנה הענפי של היזמות היהודית בחיפה בעשור הראשון למנדט הבריטי דמה ליזמות של רוב לאומי. בדוח שפרסם הוועד העברי של חיפה לאחר מפקד 1938, מוצג לוח שבו מפולחת האוכלוסייה היהודית בחיפה לפי משך מגורי היהודים בעיר ומשלח ידם. לוח 3 שלהלן מציג את ההרכב התעסוקתי של האוכלוסייה היהודית בעיר בין עשר שנים (מאז 1928) ל־19 (מאז 1918), ושל זו ששהתה בעיר יותר מ־20 שנה, היינו מי שהגיעו לפני כניסת הבריטים.²⁰⁴

Schulze, *The Jews of Lebanon*, p. 35 200

201 'האכספורט מא"י לסוריה', *העולם*, 29.6.1928, אעה"י.

202 'ירידת נמל בירות ומסחר הלבנון', *דבר*, 30.9.1928, שם.

203 על גלגוליו של סעיף 18 בהסכם המנדט, ראו: El-Eini, 'Trade Agreements and the Continuation', pp. 179-182.

204 עובד מתוך איזנברג, 'מפקד האוכלוסייה היהודית בחיפה - תרצ"ח', לוח 'זמן מגורם ומשלח ידם של האוכלוסין היהודים בחיפה', עמ' 10; מספר המועסקים אינו כולל את אלו שלא הצהירו על משלח ידם, פנסיונרים ואחרים; ענף 'אריג' שונה לטקסטיל, וענף 'הזנה' - למוזון.

לוח 3: התפלגות המועסקים היהודים לפי משלח יד וזמן מגורים, 1918-1928

מקצוע	מספר מועסקים לפני 1918	אחוז מהמועסקים	מספר מועסקים 1918-1928	אחוז מהמועסקים
חקלאות ודיג	10	1.2	39	1.0
מתכת	73	8.9	383	10.2
חשמל	14	1.7	109	2.9
בניין	83	10.2	591	15.8
עץ	23	2.8	161	4.3
עור	20	2.5	31	0.8
כימיקלים	5	0.6	74	2.0
נייר ודפוס	13	1.6	40	1.1
טקסטיל	0	0.0	6	0.2
הלבשה	35	4.3	133	3.6
מזון	14	1.7	109	2.9
תחבורה	53	6.5	205	5.5
מקצועות חפשיים	136	16.7	421	11.3
מסחר	144	17.6	436	11.7
פקידות	148	18.1	840	22.5
שירותים ציבוריים	45	5.5	159	4.3
סך הכול	816	100.0	3737	100.0

לוח 3 מאשש את קביעתם של עורכי המפקד: 'במבט הראשון בלבד נראה מן המספרים הללו שהחלוקה המקצועית של עיר זו הרבה יותר בריאה משל איזו עיר שהיא בגלות'.²⁰⁵ אמנם מדובר בנתונים לשנת 1938, אך אנו נדרשים לנתונים הנוגעים לאלה שהתגוררו בעיר משלהי העידן העות'מאני עד 1928 בלבד. מנתונים אלה ניכרת מגמת גידול בשיעור העוסקים במלאכה ובתעשייה (ענפים: מתכת, חשמל, בניין, עץ, עור, כימיקלים, נייר ודפוס, טקסטיל, הלבשה, מזון) – מ־34 אחוז לפני כניסת הבריטים ל־44 אחוז בתום העשור הראשון לכניסתם. בולט בייחוד הגידול במספר המועסקים בענפי התעשייה הכבדה העיקריים: מתכת, חשמל, כימיקלים ובניין – כמעט פי 7 (מ־175 בשנת 1918 ל־1,157 בשנת 1928), בעת ששיעורם מכלל המועסקים גדל אף הוא – מ־21.4 אחוז (1918) לכמעט 40 אחוז (1928).²⁰⁶ זאת בשעה ששיעור המועסקים בתעשייה הקלה, כמו הלבשה, אפילו ירד (מ־4.3 ל־3.6 אחוזים). ממצאים אלה מאששים אף את הקביעה שאזור התעשייה הגדול של חיפה, שנפרס לפי התפתחויות התחבורה שבאזור המפרץ, לאורך מסילת הברזל החיג'אזית, נחשב לאחד מאזורי התעשייה הגדולים של האימפריה הבריטית.²⁰⁷

205 איזנברג, 'מפקד האוכלוסייה היהודית בחיפה – תרצ"ח', עמ' 9.

206 תעשייה כבדה מוגדרת כמגזר העוסק במוצרים בסיסיים או אמצעי ייצור כגון מתכת, מכרות, חומרי בניין, מכונות, ציוד חשמלי, מוצרים מינרליים אל־מתכתיים, תעשיית נייר. ראו: איתן אבניאון (עורך), 'תעשייה כבדה', מעות: אגרון הכלכלה המינהל והעסקים, http://www.maot.co.il/lex6/glossary/g_4283.asp (אוחזר באפריל 2019).

207 ארנון סופר, 'התעשייה בחיפה בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: נאור ובן־ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה, עמ' 151-152.

סיכום ומסקנות

מחקרים בתחום היזמות היהודית השוו בין דפוסי פעילותם של יזמים יהודים במגזר הפרטי לאלה של יזמים שאינם יהודים באותה מסגרת חיצונית.²⁰⁸ ממחקרי עולה כי דפוסי פעילותם היזמית של מהגרים יהודים היו שונים. דפוסי פעילותם היזמית הושפעו מהמדיניות הכלכלית המנדטורית בלבנון ובארץ ישראל, שכל אחת מהן סיפקה ליזמים הזדמנויות אחרות (הצרפתית יצרה הזדמנויות בסחר האזורי ושירותיו; הבריטית תמכה ביצירת מרכז תעשייתי שנועד לספק גם את צורכי הצבא הבריטי במקום). יתר על כן, דפוסי אלה הושפעו מהמורשת הכלכלית השונה, ובכללה מיומנויות יזמיות שונות, מסחריות או תעשייתיות, שהביאו עימם המהגרים מארצות מוצאם ליעדי ההגירה. השוואה בין הממצאים ב'מדריך סם' משנת 1930 על בירות וחפיפה, והארתם באמצעות תיעוד ארכיוני נוסף, מסייעות להבחין בהבדלים שבין דפוסי היזמות של היהודים הלונטיניים ובין אלה של יהודים מזרח-אירופים בשתי המסגרות המנדטוריות השונות בעשור הראשון לקיומן. בעשור הראשון למנדט הצרפתי בבירות גדל מספר המיזמים שבעליהם היו יהודים, בעיקר במסחר, בפנינסים ובתעשיית ההלבשה הצומחת. הבעלים החדשים היו בעיקר מהגרים יזמים ש'נדחקו' מהמרחב הסורי העירוני, חלב ודמשק, ופעלו בקרב האוכלוסייה הרב-אתנית של בירות. שלא כמו יהודים בקרב אוכלוסיות רוב מוסלמיות, לדוגמה עיראק שנשלטה בידי המנדט הבריטי, אשר שימשו מתווכים בין האוכלוסייה המקומית לשלטון הקולוניאלי המערבי,²⁰⁹ הממשלה הצרפתית בבירות בעשור הראשון למנדט הצרפתי לא נזקקה למתווכים יהודים דוברי צרפתית. בחברה הרב-תרבותית של בירות, שהייתה בה אוכלוסייה נוצרית שלטת, לא נהנו היהודים ממעמד מועדף. המבנה הענפי של העסקים היהודיים הושפע גם מגודלה המספרי של האוכלוסייה היהודית ומחלקה היחסי בפסיפס האתני של האוכלוסייה שבקרבה הם פעלו. הדומיננטיות של המרכיב הנוצרי באוכלוסייה הקוסמופוליטית של בירות ייתרה את תפקיד התיווך של היהודים. יתר על כן, בעוד הנוצרים נהנו ממעמד מועדף בקרב הצרפתים, היהודים היו עלולים לייצג ניהוד אינטרסים מבחינת השלטון הצרפתי, בגלל הקשר בינם ובין האוכלוסייה היהודית תחת המנדט הבריטי באזור שגובל בלבנון. לפיכך המבנה הענפי של היזמות היהודית בבירות לא התאים לזה של יזמי מיעוט מתווך במסגרת משטר מנדטורי מערבי. היזמים היהודים בעשור הראשון למנדט הצרפתי בבירות פעלו כבני קבוצה אתנית באוכלוסייה רב-תרבותית שמורכבת מקבוצה אתנית שלטת, נוצרית, בעלת מסורת יזמית עירונית. המבנה הענפי הצר של מיזמי היהודים לעומת שאר האוכלוסייה מאשש השערה זו.

208 על חשיבות מחקרים משווים בתחום יזמות יהודית, בין יזמים יהודים ללא יהודים, ראו: נחום גרוס, 'יזמות יהודית בכלכלה הקפיטליסטית - הצורך בדיון משווה', בתוך: מנחם בן-ששון (עורך), דת וכלכלה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 47-52.

209 דרויש, יהודי עיראק בכלכלה.

מנגד, במצב הקולוניאלי שעיצבו שלטונות המנדט הבריטי בארץ ישראל, נצפה מבנה ענפי שונה. בחיפה ובסביבותיה השתלבו יזמים יהודים ממוצא מזרח-אירופי, פולנים בעיקר, בהזדמנויות החדשות שנוצרו בתעשייה. מיומנויות מקצועיות תעשייתיות שהביאו מהגרים אלה מארצות מוצאם, שכבר היו מתועשות במפנה המאות ה-19-20, בשילוב מדיניות בריטית תומכת תעשייה, תרמו להרחבת הייצור התעשייתי העירוני בחיפה בכלל ובתעשייה הכבדה בפרט. יזמים יהודים אלה הניחו את התשתית לתעשייה בחיפה בעידן שלאחר שבירת הגלובליזציה הראשונה, בין שתי מלחמות העולם, כשהחלו לקום מדינות לאום בעקבות הסכמי השלום ובטרם התקבעו גבולות קשיחים ביניהן. מיזמים תעשייתיים בבעלות יהודית מימשו את התקוות שתלו שלטונות המנדט הבריטי במהגרים היהודים האירופים. אכן, הם מילאו תפקיד של עוזרים נאמנים במערך הבריטי במזרח התיכון, המניעים את ההתפתחות הקולוניאלית, ונחשבו בעלי יכולת לגייס כוח עבודה מיומן שיתאים לתנאים המקומיים.²¹⁰

התרחבות המבנה הענפי בחיפה אל הייצור החקלאי מאששת את אמירתו של שמעון קוזנץ, ש'המבנה התעשייתי של כוח העבודה היהודי בפלשתינה [המנדטורית] [...] מראה סחיפה מלאה [התרחבות] של פעילויות כלכליות'.²¹¹ המבנה הענפי של היזמות היהודית מלמד על התגבשות כלכלת רוב יהודי עוד בטרם הייתה האוכלוסייה היהודית רוב דמוגרפי. למרות הגיוון בארצות המוצא של המהגרים היהודים היזמים – משטחי האימפריה העות'מאנית לשעבר וממזרח אירופה ומרכזה – עדיין היה מכנה משותף לאומי יהודי ליצירת רשת עסקית מבוססת אמון בעידן של התפתחות לאומית. במחקר זה אתגרת את ההנחה שקשרים שנטוו בין יהודים יזמים מבירות ובין יהודים יזמים מארץ ישראל סייעו בתיווך בין היצרנים הארץ-ישראלים ובין הצרכנים הלבנונים.²¹² כמו כן, הנחתי בסיס למחקר המשך השוואתי בין יזמים יהודים מהקהילה היהודית המתגבשת בארץ ישראל המנדטורית ובין קהילות יהודיות במרחב הלוונטיני, כמו אלכסנדריה וקהיר מדרום.²¹³

Norris, *Land of Progress*, p. 103 210

Simon Kuznets, 'Economic Structure and Life of the Jews', in: L. Finkelstein (ed.), 211
The Jews: Their History, Culture and Religion, 2, Harper & Brothers Publishers, New
York 1960, p. 1651

212 דוגמה בולטת היא נשיא לשכת המסחר העברית, בשנת היווסדה 1921, 'מר פיצ'וטו', כנראה קרוב
משפחה של פיצ'וטו מבירות. ראו: 'מה נעשה לעירנו חיפה – ליובל ה-40, 1921-1961', עמ' 9.

213 מחקר השוואתי בין אלכסנדריה לתל אביב נתון בתהליך כתיבה וכבר נדון בהרצאתי במסגרת כנס
בין-לאומי: 'National Consumer Culture in Comparative Perspectives: The Case of the Eastern Mediterranean Basin on the Eve of the Great Depression'.
The lecture delivered in the international conference History of Consumer Culture:
Objects, Desire and Sociability, March 23-25, 2017, Gakushuin University, Tokyo.

נספח 1
חברות בבעלות יהודים - בירות 1930

כתובת	שם	תתייענה	ענף
S[ouk] Tawilé	Bercoff M.[oise] & Cie.	מכולת	מזון ומשקאות
Rue du Port	Orosdi-Back (Ets.)		
Rue de la Marseillaise	Tayar Samuel	מצרכים קולוניאליים (סוכר, אורז, קפה, תה וכו')	
Rue du Port	Hakim Frères		
169 Rue de la Poste	Pharmacie Farhi	בתי מרקחת	כימיקלים ותרופות
Bab-Edriss, Rue de l'Hopital	Pharmacie Salem		
Rue de la Poste	Farhi Emile & Co.	מים מינרליים וסחר מעורב בחומרים	
Rue de Jérusalem	Zimmerman D.	מכונות וחלקי חילוף	מתכת
Rue du Port BP 52	Orosdi-Back (Ets.)	מכשירי חשמל	
S[ouk] Tawilé, BP. 81	Melki et Menasseh [Au Gant Rouge]	תכשיטנים, צורפי זהב וכסף	
S[ouk] Ayas	Benjuda Nessim	מוצרי ברזל ומתכת קטנים	
Rue Allenby	Behar Frères		
S[ouk] Beyhum	Azar Selim et Fils		
Rue Tawilé 75	Dichi Chéhadé		
S[ouk] Jémil	Farhi Sasson		
Khan Chouny	Lévy S. D. et Fils		
Rue du Port	Orosdi-Back		
S[ouk] Jémil	Sidi, Tabah & Cie.		
S[ouk] Jémil	Farhi Sasson (*3)	סריגים	הלבשה
Rue Tawilé	Melki et Menassé		
S[ouk] Tawilé	Saba Frères (*2)		
Rue du Port	Orosdi-Back (Ets.)		
S[ouk] Jémil	Sidi Tabah & Cie. (*2)		
Rue Bab-Edriss	Soueid et Isaac (*2)		
S[ouk] Tawilé	Ard[(a)/i]ti Frères	אפנה ומוצרי משי	
S[ouk] Tawilé	Saba Frères		
S[ouk] Jamil	Sasson Farhi		
Rue Bab-Edriss	Soueid et Isaac		
Rue de la Commerce	Tiring Grands- Magasins	הלבשה מוכנה (קונפקציה)	
Imm[euble] Badaoui	Bercoff Moïse	סרטי קולנוע	דפוס
Rue de la Poste	Levy Moïse		

יזמות יהודית בין המנדט הבריטי למנדט הצרפתי

כתובת	שם	תתיענה	ענה
Rue George-Picot.	[Sélim Mann Al] Alam Israili (Arabic) journal	עיתונים	
---	T.[aufic] Mézrahi Le Commerce du Levant, journal		
---	Levy S. D. et Fils (*2) (סיגריות, נייר לסיגריות, חפצי ברזל ומתכת קטנים)		טבק וסיגריות
Rue Tawilé	Melki et Menassé	כלי כסף, קריסטל ומשקפיים	סחר במוצרי מותרות
S[ouk] Jémil	Nahmani & Cie.		
Rue du Port	Orosdi-Back (Ets.)		
Rue du Port	Orosdi-Back	חגויות כלבו	סחר בסחורות
Rue de la Commerce/ Av. Des Français	Tiring Grands- Magasins/Magasins Généraux Tiring		
Rue du Port	Anzarut Jacob et Fils	סחר מעורב במוצרי תעשייה	
---	Assatli et Sasson		
Rue de la Poste	Benjamin Frères		
Rue de la Poste	Bersi et Ely		
Khan Chouni	Bigio Leon		
S[ouk] Sursock	Dana Jacob & Cie.		
S[ouk] Biatra	Dana et Geha		
S[ouk] Sursock	Dana Zaki		
Khan Chouni	Dana Frères		
S[ouk] Sursock	Dechi et Mann		
S[ouk] Sursock	Dechi Isaac		
---	Dichi Mann & Cie.		
---	Dichi et Tabbagh		
S[ouk] Beihum	Dou[(a)/e]jik Charles Salomon		
Khan Chouni	Dou[(a)/e]jik M. et K. Hakim et Frères		
Rue Allenby	Doueik Paul S.		
Khan Chouny	Halavani Kamel & Cie.		
Rue Chefic Bey el Mouayad	Hazzan Haron et Moise		
Rue de la Poste	Lévy Frères		
Imm. Badaoui	Tasso Benjamin		
S[ouk] Biatra	Telio Baroh		

כתובת	שם	תתיענה	ענה
---	Bercoff Moise	סוכני ביטוח	סחר חוץ ותיווך גדול
Khan Antoun Bey, BP. 207	Setton Friedman & Cie.		
---	Tayar Samuel & Albert Sasson	סוכני שילוח וימאות	
Rou Ghandour	Barouch P. Tovi	ייצוגיות מסחרית (תמורת עמלה)	
S[ouk] Tawilé	Bercoff M. & Co.		
Av. De Français	Braun Haïm		
Khan Choumi	Dana Frères		
Rue du Port	Delbourgo J. V. et Son		
Khan Antoun	Dichy Joseph Cie.		
Rue des Poste	Frank et Greenberg		
BP 43	Hakim Frédéric & Cie. (*2)		
BP 4	Hakim et Hatem		
Rue Bab-Edriss	Lévy S. D. et Fils		
BP81	Melki et Menassé		
Rue Chefik Bey Mouayad BP 679	Piccियो Moise Illel de		
---	Sasson Camille & Cie.		
Rue de la Poste	Setton Friedman & Cie.		
Rue Bab-Edriss	Soueid et Isaac		
Rue de la Marseillaise	Tayar Samuel		
S[ouk] Ayas	Tasso Toufic		
Rue de Jérusalem	Rabinovitz	מלונות	
Rue du Port	Cohen, J. B. (מלון איזמיר)		
Rue Allenby Badaoui, BP 72	Anglo Palestine Co. Ltd.	בנקים ובנקאים	פיננסים
S[ouk] Tawilé, BP 436	Dana Haïm Elie		
Rue Allenby	Haiat S.[elim] & Co.		
Khan Choumi, BP204	Safra Frères		
Rue des Postes, BP 207	Seton Friedman & Cie.		
S[ouk] Biatra	Farhi et Fils	חלפנות	
Khan Choumi	Liniado Toufic Yahia		

מקור: עובד מתוך 'מדריך סם', 1930, עמ' 707-724.

נספח 2
חברות בבעלות יהודים בחיפה, 1930

שם	תתיֵענה	ענה
Gafni Benzion	גפני בן־ציון	מזון ומשקאות
Hamashbir	המשביר	
Kreisbaum S.	קריסבאום	
Mehrez & Negri	מחרזו ונגרי	
Ochshorn & Diskin	אושורן [אחים אושה ודיסקין] [יצחק 1927] [1930]	
Tayar Samuel	טיאר שמואל [1905]	
Yovel R.	ר' יובל	
Parc Café	קפה פארק	מאפיות וקונדיטוריות
Hakim & Negrin	חכים ונגרין	כימיקלים
The Chemen Co.	חברת שמן [עתיד 1904]	
Nur	נור [1924]	ייצור גפרורים
Brauenstein Mord	בראונשטיין מרד [כי]	בתי מרקחת
Grad Leon	גראד לאון	
Salomon, Levin & Cie.	סלומון, לוין ושות' [ואלשטיין 1905]	
NESHER	[מפעלי מלט] נשר [1923]	בניין
Rabinovitz Elias	רבינוביץ אליאס	
Aboutboul Samuel	אבוטבול שמואל	עץ לבניין וחומרי בניין
Alvo Isaac	אלבו יצחק [1926]	
Brandstaetter & Rosen	ברנדסטייטר ורוזן	
Gluckman NL.	גלדו[י] קמן ל' [1923]	
Kroll Joseph	קרול יוסף	
Rokah & Mouchine	רוקה ומושין	
Saba & Sabti	סבע וסבתאי	
Saker & Bromberg	סאקר וברומברג	
Strahilevitz & Zimmerman	סטרהילביץ וזימרמן	
Union Farmers	אגודת האיכרים	
Aboutboul & Tayar	אבוטבול וטיאר	ברזל ומתכות
Alvo Isaac	אלבו יצחק	
Brandstater & Rosenblum	ברנדסטייטר ורוזנבלום [משה?]	

שם	תת-ענף	ענף
Goldstein M.	גולדשטיין מ'	
Saker & Bromberg	סאקר [סקר 1918] וברומברג	
Brandstater & Rosenbaum	ברנדסטייטר ורוזנבאום	מכונות
Muller Technical Supplies	מילר [נחום מילר ובניו 1906]	
Zenftman	זנפטמן המהנדס	
Cohen Elias	כהן אליאס	עור מעובד וגס
Ra[p]hayel Lounz	רפאל לונץ	
Aboutboul S. & M.	אבוטבול ש' ו-מ'	טקסטיל
Dayan Joseph	דיין יוסף	
Haim Lewy	חיים לוי	
Levy Juda & Fils	לוי יהודה ובניו	
Magrabi Bros	האחים מגרבי	
Aboutboul Mordehai	אבוטבול מרדכי	סריגים וגרביים
Braun Simon	בראון שמעון	
Cohen frères	האחים כהן	
Dan Gabrieli	דן גבריאלי	
David S. David	דוד ס' דוד	
Farsoun frères	האחים פרס/ג'ון	
Feldman Israël	פלדמן ישראל	
Gabrielovitch A.	גבריאלוביץ א'	
Sid Jacques	סיד ז'אק	
Zuckermann I.	צוקרמן י' [1923]	
Braun Simon	בראון שמעון	הלבשה מוכנה (קונפקציה)
White frères & Saphir	האחים וויט וספיר	
Fischbaum	פישבאום	חנויות ספרים וציוד משרדי
Gabrilovitz & Karlin	גברילוביץ' וקרלין	
Hagalil, Dr. Washitz	הגליל, ד"ר ושיץ	עיתונים
Toultchinsky B.	טולצ'ינסקי, ב'	קולנוע
Toultchinsky B.	טולצ'ינסקי, ב'	אביזרי צילום וסרטים
Gabrilovitz & Carlih	גברילוביץ' וקרלין	פריטי צילום
Grad Leon	גראד לאון	
Salomon, Levin & Cie.	סלומון, לוין ושות'	
Marchié & Toubi	מארשי וטובי	פריטים לבית
Simon Aboutboul	אבוטבול שמעון	סחר במוצרים לבית ומותרות
Hamburger Edwige	גב' המבורגר	תכשיטנות ושענות

יזמות יהודית בין המנדט הבריטי למנדט הצרפתי

שם	שם	תת-ענף	ענף
Grands Moulins Palestine	הטחנות הגדולות לא"י [1921]	דגנים וקמח	סחר במוצרי חקלאות
Souri & Eisenberg	צורי ואייזנברג		
Tayar Samuel	טיאר שמואל [ש' טיאר] [1905]		
Assa Behor	אסא בכור	נדל"ן	סחר ותיווך גדולים
Levy Edmond & Co.	לוי אדמונד ושות'		
Levy Léon	לוי לאון		
Rafoul Hakim	רפול חכים		
Bouzaglo Salomon	בוזגלו סלומון	סוכני ביטוח	
Judea Insurance Co.	יהודה חברה לביטוח		
Silberman, Diskin & Kaplan	זילברמן, דיסקין וקפלן		
Isaac Hos & Co.	יצחק הוס ושות'	סוכני ימאות	
Rokach & Cie.	רוקח ושות'		
Rosenfeld Aron	רוזנפלד אהרן [1919]		
Benoum Sam	בנום שמואל	נציגים מסחריים	
Bouzaglo Salomon	בוזגלו סלומון		
Lippman Raphael	ליפמן רפאל		
Mehrez & Negri	מהרז ונגרי	יבוא-יצוא	
Nigri & Hakim	ניגרי וחכים		
Politi Abramino	פוליטי אברמינו	סוכני שילוח	
Rosenfeld Aaron	רוזנפלד אהרן [1919]		
Silberman, Diskin & Kaplan	זילברמן, דיסקין וקפלן		
The Levant Bonded	מחסני ערובה 'לבנט בונדד' [1922]	אחסון	
Pica (Palestine Jewish Colonisation Association)	פיק"א	קולוניזציה	
Anglo Palestine Co.	חברת אנגלו-פלשתינה [ב.ל.ל. בע"מ 1903]	בנקים ובנקאים	מימון/בנקאות

מקור: עובד מתוך 'מדריך סם', 1930, עמ' 673-675.

מרבית השמות בעברית לקוחים מתוך רשימת 'הפירמות הפועלות בעיר והן בנות 30 ויותר', לשכת המסחר והתעשייה חיפה, 1961, עמ' 30. בסוגריים מרובעים ציינתי את השם ברשימה זו ואת שנת הייסוד אם צוינה.